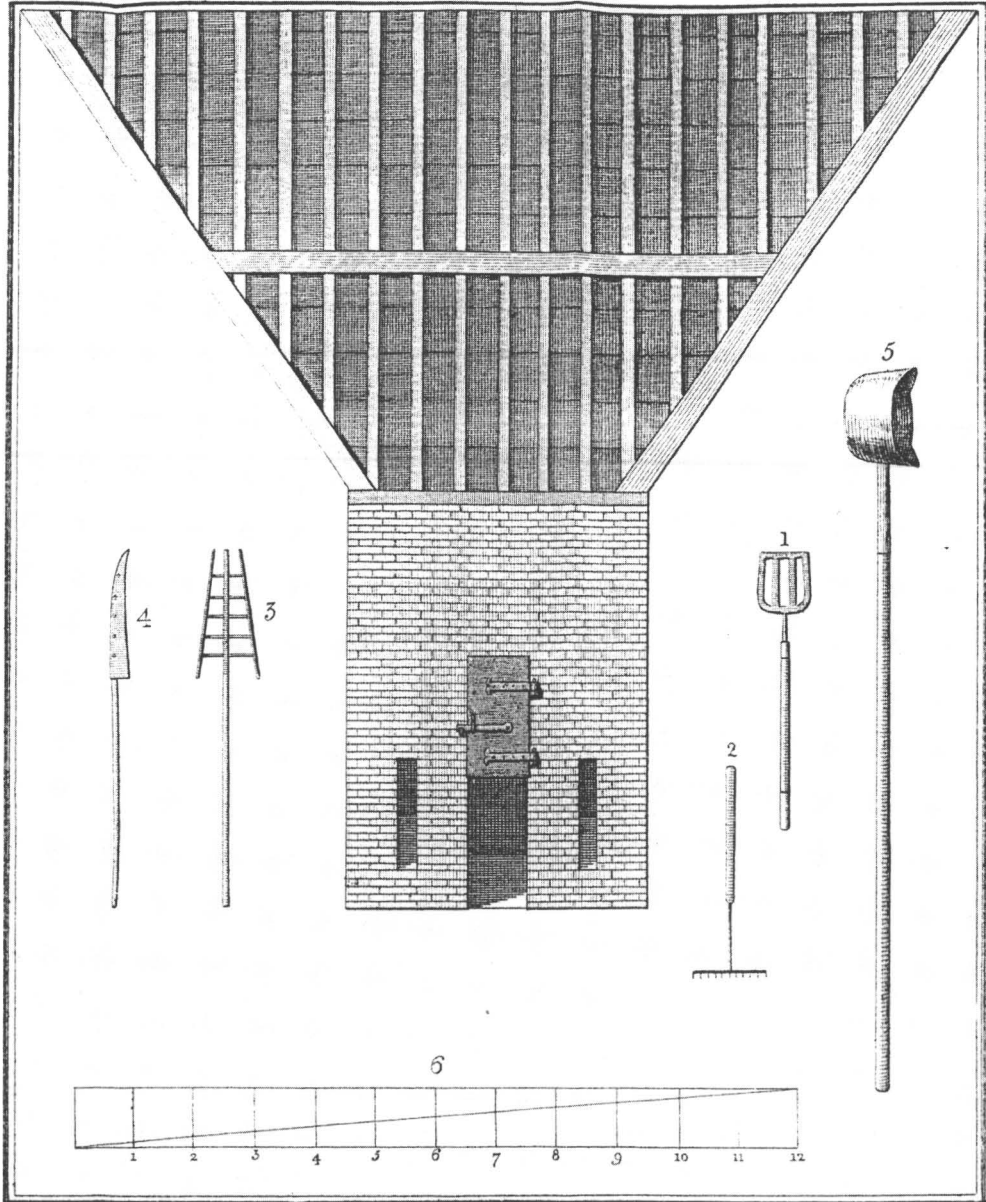

Doorsnede van een eest, afgebeeld in 1798. Boven de oven is een trechtervormige ruimte, van boven gedekt met een eestkleed of eesttegels.

Werklust en De Nijverheid

De pottenbakkers van Hazerswoude in de negentiende eeuw

ADRI VAN DER MEULEN EN PAUL SMEELE

Inleiding

De Rijnstreek, zowel ten oosten als ten westen van Leiden, is eeuwenlang een aantrekkelijk gebied geweest voor de keramische nijverheid, met name voor steen- en pannenbakkerijen. In Hazerswoude wordt de herinnering aan deze bedrijfstak – althans wat de dakpannen betreft – tot op de dag van vandaag levend gehouden door een aan de Rijndijk gelegen fabriekscomplex. Het is een wirwar van gebouwen, kromme schoorsteenpijpen, schuren en loodsen, waar op een van de daken de naam van de onderneming in rode pannen goed zichtbaar is aangebracht: ‘Nieuw Werklust’. Het geheel is thans rijksmonument, maar een bestemming is nog niet gevonden.

Niet alleen om die reden hebben wij ons verdiept in de geschiedenis van deze pannenbakkerij en bloempottenfabriek. ‘Nieuw Werklust’ – de naam is overigens van 1926 en dus van tamelijk recente datum – is namelijk geen doorsnee-pannenbakkerij, zoals er zo veel zijn geweest langs de Oude Rijn in plaatsen als Katwijk, Valkenburg, Alphen, Oudshoorn en Woerden. Vooral in de negentiende eeuw hebben hier bijzondere mensen gewoond en gewerkt, die door het ontwikkelen van nieuwe fabrikaten geprobeerd hebben zich te onderscheiden. Deze studie gaat dan ook niet over de dakpannen en vloertegels, de traditionele producten van een pan- en estrikkakkerij, maar over eesttegels, suikervormen en bloempotten, die de pannenbakkerij het aanzien van een aardewerkfabriek met een veelzijdig assortiment hebben gegeven.

Deze ontwikkeling, die in 1804 in gang was gezet door de komst van Adriaan van Diemen als nieuwe eigenaar van het Hazerswoudse ‘pan- en estrikkwerk’, werd na 1832 versterkt door de vestiging van een gloednieuw bedrijf in de onmiddellijke nabijheid dat de naam ‘De Nijverheid’ kreeg,

en door de eigenaar, Petrus Jacobus Runckel, als aardewerfabriek was opgezet. In die tijd kreeg ook de oude pannenbakkerij van de Van Diemens een naam: 'Werklust'.

Na een beknopte weergave van de voorgeschiedenis van 'Werklust', die teruggaat tot in de zeventiende eeuw, komen we met Adriaan van Diemen en zijn experimenten met de vervaardiging van eesttegels in de negentiende eeuw, het tijdperk dat in dit verslag centraal zal staan. Van Diemen overleed in 1824, en zijn dochter Maria zette het bedrijf voort. De vernieuwingen die zij vervolgens heeft geïnitieerd, zijn onlosmakelijk verbonden met de oprichting van de nieuwe fabriek. We bespreken dan ook eerst de beginjaren van 'De Nijverheid', die veruit het meest interessant zijn, waarna de geschiedenis van 'Werklust' vervolgd wordt tot in de jaren '90, wanneer beide bedrijven in handen komen van één eigenaar, Cornelis Filippo. Met een wat vluchtiger blik op de twintigste eeuw, waarin nieuwe eigenaren zijn gekomen en 'De Nijverheid' weer enige tijd zelfstandig werd en vervolgens verdween, wordt deze studie afgerond.

De thematische beperking, waarbij het aardewerk en de pottenbakkers centraal staan, en de beperking tot de negentiende eeuw, maken het mogelijk ons te concentreren op dat wat Werklust en De Nijverheid zo interessant maakt. Ze vertegenwoordigen een nieuw en zeldzaam bedrijfstype: een traditionele pannenfabriek in combinatie met een nieuw soort pottenbakkerij, die opvalt door een hoger investeringsniveau dan gebruikelijk en een op bedrijven in plaats van op huishoudens gericht assortiment. Het bleek een bruikbare bedrijfsstrategie, die ertoe leidde dat men minder gevoelig was voor de sterk afnemende vraag naar huishoudelijk aardewerk, die zo veel traditionele pottenbakkerijen fataal werd.

De voorgeschiedenis van Werklust

EEN PUBLIEKE VERKOPING IN 1800

Op 10 februari in het jaar 1800 vond in de Hazerswoudse lokaliteit 'De Posthoorn' aan de Hoge Rijndijk de publieke verkoop plaats van "een zeer wel gesitueerde pan, en extric [lees: estrik] bakkerije, met deszelfs huisinge, knegtswoninge, erve, barge, schuuren en verdere getimmeren, ovens en lootsen [...], waarin sedert een onheugelijke tijd, zoodanige affaire met goed

succes is geëxerceerd [...]"¹ Dat gesuggereerde zakelijke succes valt, althans wat de laatste eigenaar betreft, te betwijfelen. Deze Jan van der Mark uit Koudekerk had namelijk "sedert een geruime tijd met veelerhande teegenspoeden en disfortuinen geworsteld", en zich genoodzaakt gezien zijn boedel, inclusief de pannenbakkerij, over te geven aan zijn schuldeisers. Zo kwam zijn bedrijf, dat op dat moment verhuurd was aan Jacob van Rhijn, in bezit van Pieter Reijnaard. Hij betaalde er *f* 2.320 voor, een koopje vergeleken met de som van *f* 9.000 die Van der Mark er in 1781 voor had neergeteld.²

De aankondiging van deze publieke veiling bevat nog een paar aardige details. Zo worden de namen genoemd van de meesterknecht Jan van der Kolk en de panvormer Harmen Veldman, die respectievelijk 6 gulden per week en 14 stuivers per dag verdienen, terwijl de gebruikte klei niet ver uit de buurt blijkt te komen, namelijk uit Koudekerk. Andere stukken met betrekking tot het faillissement van Jan van der Mark – er is een inventaris bewaard d.d. 31 december 1799 – geven inzicht in het fabrikaat, dat uit zowel rode als blauwe pannen en tegels bestond. Als gereedschap gebruikte men onder andere estrikvormen, panvormen en -ramen, klop- en snijborden, een gootsteenvorm en veel kruiwagens en manden.

Dat er bij zo'n publieke verkoping veel onkosten werden gemaakt, blijkt uit de eindafrekening van 30 december 1801. De betrokkenen hadden zich rijkelijk van eten en drinken laten voorzien, en de ambtenaren van het gerecht moesten voor hun werk worden beloond. Met dit alles was ruim een derde van de opbrengst gemoeid.³

SINDS ONHEUGLIJKE TIJDEN

Wanneer in 1800 de bestaansduur van de pannenbakkerij al aangeduid wordt met "sedert een onheugelijke tijd", dan moet ze toch ten minste uit de zeventiende eeuw stammen. Met behulp van de Protocolboeken van Vaste Goederen van Hazerswoude kon een aantal transacties worden teruggevonden.

In 1781 kocht de reeds genoemde Jan van der Mark uit Koudekerk voor *f* 9.000 de pannenbakkerij, huis, erf, ovens en ovenhuizen, estrikwerk, bloksdelen en een weiland dat in 1768 bij de pannenbakkerij gevoegd was van Gerrit van Rijn. Leden van de familie Van Rijn, die ook onderling transacties uitvoerden, hadden de pannenbakkerij tussen 1725 en 1781 in hun bezit.⁴

In 1725 verkochten de erven van Klaas Koole aan Cornelis van Rijn “een pannebakkerij, bestaande in woonhuizinge, oven, panhuys, mitsgaders estrikwerk en schuren [...] gelegen aan de Hogen Rijndijk onder de Heerlijkheyt van Haserswoude”.⁵

Op zoek naar de aankoop van Klaas Koole (of Claes Coole) vonden we in 1688 de publieke verkoop door de erfgenamen van Willem Huyberts van Arckel aan Claes Coole en Coenraedt van Nes van de helft van de eigendom van “een pannebakkerij, huis, erve, estrikwerk, panhuys, schuren en al hetgeen ertoe behoort, zoals 109 tweeduims balkplanken, 1600 blockplanken, 6000 blokjes, 2 molens, vormtafels en kruiwagen”. Een en ander betekent dat Koole in 1688 slechts voor een kwart eigenaar werd.⁶

Nog verder terug in de tijd is er een aankoop van de genoemde Van Arckel, samen met Jacob Wolbrantsz. Verhagen op 27 januari 1677 van een uiterdijk, gelegen buiten de Hoge Rijndijk in de heerlijkheid Hazerswoude. Dit stukje grond, gekocht van Maritge Willems, weduwe van Dirck Claesz. Rijnenburgh, is mogelijk het begin geweest van de pannembakkerij.⁷ Het feit dat er naast Van Arckel een tweede eigenaar was, verklaart de verkoop van een halve pannembakkerij aan Coole en Van Nes in 1688.

Deze hypothese wordt versterkt door een verkoopakte uit het jaar 1711, waarin leden van de familie Verhagen een vierde deel van de pannembakkerij aan elkaar verkopen.⁸ Uiteindelijk, in 1725, is het pan- en estrikwerk volledig in bezit van (de erven) Koole. Tussenliggende transacties – de verkoop van een kwart van Van Nes aan Koole, en na 1711, van de ontbrekende helft van de familie Verhagen aan Koole – hebben we in de Protocolboeken niet aangetroffen.

Links kadastrale kaart uit 1830 met Werklust (1) en een boomgaard (2); onder de situatie in 1880 met Werklust (3) en De Nijverheid (4).

Samengevat blijkt de Hazerswoudse pannenbakkerij in ieder geval terug te gaan tot 1688, en is zij mogelijk tussen 1677 en 1688 gesticht door Willem Huyberts van Arckel en Jacob Wolbrantsz. Verhagen. In het oud-rechterlijk archief van Hazerswoude zijn over de stichting van het bedrijf geen gegevens gevonden.

Adriaan van Diemen en de eesttegels 1794-1824

Toen Pieter Reijnaard in februari 1800 de pannenbakkerij aan de Groenedijk kocht uit de failliete boedel van Jan van der Mark zal hij dat gedaan hebben uit speculatieve overwegingen. Hij was een welvarende boer die aan de overkant van de Rijn op de – nog bestaande – boerderij Hoogkraan woonde en meer bezittingen had in de omgeving. De lage prijs die hem lokte had ook zijn keerzijde: die weerspiegelde de slechte perspectieven voor handel en nijverheid, en zeker de bouwnijverheid, in de Franse tijd. Ruim vier jaar heeft Pieter Reijnaard het bedrijf geëxploiteerd; in oktober 1804 verkocht hij het pan- en estrikerwerk aan Adrianus van Diemen, panbakker van origine, maar op dat moment grutter te Noordwijk-Binnen.⁹ Het leverde Reijnaard een bescheiden winst op van f 80. Van Diemen sloeg nieuwe wegen in met het bedrijf. Om die te kunnen volgen, moeten we aandacht besteden aan het begin van zijn loopbaan.

ADRIAAN VAN DIEMEN, IN PANNEN, ESTRIKEN, EESTTEGELS EN GRUTTEN
Adriaan van Diemen werd in 1754 in Alphen aan den Rijn geboren als zoon van Nicolaas van Diemen en Dirkje de Graaf. We komen hem voor

het eerst tegen wanneer hij op 6 februari 1778 een pan- en estrikkwerk koopt in Katwijk aan den Rijn in de heerlijkheid 't Zand. De koopprijs bedroeg f 5.261 en 5 stuivers. Hij kocht het bedrijf niet voor zichzelf, maar voor een opdrachtgever: L.N.L. baron van Lynden tot Blitterswijk, rechter des ambts Overbetuwe, wonende bij Nijmegen.¹⁰ Het kwam vaker voor dat vermogende stedelingen – vooral uit Leiden – investeerden in pan- en steenfabrieken langs de Rijn en de Hollandse IJssel. Een zetbaas had dan de dagelijkse leiding van het bedrijf; in dit geval zal Van Diemen als zodanig zijn opgetreden. Later heeft hij het bedrijf van de baron overgenomen, maar die transactie hebben we niet kunnen achterhalen.

Adriaan van Diemen moet een burger van enig aanzien zijn geweest; in de jaren 1785-1788 was hij schepen van Katwijk. Ook op zijn vakgebied deed hij van zich spreken. In juli 1794 richtte hij een rekest aan de Staten van Holland met het verzoek om een octrooi op door hem ontwikkelde eesttegels. Hij maakte er geen geheim van dat het geen originele uitvinding betrof, maar namaak van geïmporteerde Engelse tegels, die, zo beweerde hij, de vergelijking met het oorspronkelijke product glansrijk kunnen doorstaan. Als beloning voor zijn inspanningen en de daarmee gepaard gaande investeringen vroeg hij om het alleenrecht om in het gewest Holland eesttegels te vervaardigen en te verhandelen, en een importverbod, dit alles voor vijftig jaar.

Voor we de bureaucratische lotgevallen van zijn concessieaanvraag bespreken – Van Diemen is er tot 1816 met zeven verschillende autoriteiten mee in de weer geweest – komt eerst een andere vraag aan de orde. Wat zijn eesttegels, en waarom wilde een pannbakker daarmee op dat moment de markt veroveren?

Een eest is een drooginrichting. Daarin kan graan worden gedroogd, mout (gekiemd graan), cichorei, meekrap, tabak of een ander plantaardig product. Een gedetailleerde beschrijving van een eest uit Van Diemens tijd is te vinden in *De bierbrouwer* van Jacob Buys uit 1798.¹¹ Kern van de inrichting is de stenen (later ook wel ijzeren) oven. De warmte van het vuur stijgt op binnen vier vanaf de oven wijd uitlopende wanden die met elkaar een grote vierkante of rechthoekige trechter vormen. Van boven wordt die trechter afgesloten door een vloer, de droogvloer, waarop de te drogen

artikelen liggen, en die tegelijk warme lucht moet kunnen doorlaten. Als regel bestond die vloer uit houten of ijzeren balken, met daarover een eestkleed, dat meestal van gevlochten paardenhaar was gemaakt. Dat gold als beter dan koeienhaar, en gelijkwaardig aan het veel duurere kamelenhaar. Het moest luchtig gevlochten zijn, om de warme lucht door te laten, maar niet te lichtig, opdat de graankorrels er niet door konden vallen. Het ligt voor de hand om de balken van de vloer van ijzer te maken om het brandgevaar te reduceren, maar bierbrouwers dachten daar anders over. IJzer kan ook bij een matig vuur makkelijk te heet worden, waardoor het haren kleed snel slijt en de mout gaat schroeien, die daardoor een lelijke bijsmaak krijgt. Liever houten balken en het vuur goed in de gaten houden, dan ijzeren balken en bedorven mout. Buys schrijft in zijn boek enthousiast over een bezoek dat hij in 1792 bracht aan een brouwerij in Rotterdam, met een eest die volgens een nieuw Engels systeem gebouwd was: de vloer bestond uit plavuizen, voorzien van kleine gaatjes. Ze lagen niet op ijzeren of houten balken, maar “deze vloeren rusten op pilasters en boogen van estriksteenen van dezelfde aarde, even vernuftig geschapen”. Buys vond dit de ideale eest, maar hoewel ook Rotterdamse eestbouwers met geïmporteerd materiaal deze zouden kunnen maken leken hem de kosten te hoog om de gebruikelijke eesten te verdringen. Het waren zulke eesttegels waarvoor Adriaan van Diemen zijn octrooi vroeg, al rustten ze bij hem niet op een gemetselde constructie, maar op ijzeren balken. Of hij de eerste was die er in Nederland mee aan de markt kwam is onduidelijk. Johanna Hollestelle toont aan dat in 1732 in Nijmegen al een eest met geperforeerde tegels in gebruik was.¹² Misschien waren ze niet erg algemeen en verklaart dat het feit dat een goed ingevoerd vakman als Jacob Buys enige decennia later de Rotterdamse eest als een uniek nieuwtje presenteert.

Hoe dan ook, eesttegels werden populair en ze zijn er in soorten en maten: vierkant, rechthoekig, in verschillende dikten, met veel of weinig, grotere of kleine gaatjes. Er werden aan één zijde, de onderkant, kegelvormige of cilindrische holletjes ingedrukt, en in die holletjes werden met een prikker een of meer doorlopende gaatjes geprikt. Het aantal gaatjes per tegel kon variëren van tien à twintig tot enkele honderden, met kleine gaatjes voor een graan- of mouteest, en grotere voor cichorei of meekrap; er werden dus verschillende modellen ontwikkeld.

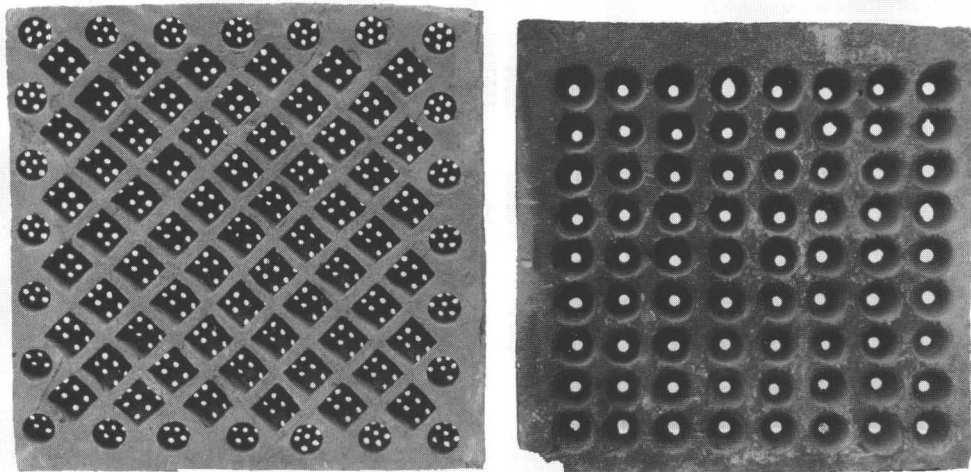
De eenvoudigste wijze van vervaardiging is deze: in een simpel houten raampje wordt een homp klei gladgestreken zodat een plavuis ontstaat; daarin worden met de hand met behulp van een malletje de holletjes aangebracht, en daarin met een prikker de doorlopende gaatjes. Wanneer men honderden gaatjes wil maken werkt dit niet, omdat de holletjes dan zeer dicht bij elkaar moeten worden geplaatst. Daarom ging men er toe over mallen te vervaardigen waarin de cilindrische of vierkante holletjes al waren gevormd.

Terug nu naar Adriaan van Diemen. Hij leidt zijn octrooiaanvraag in met een dramatische schets van het brandgevaar dat de traditionele paardenharen eestkleden opleveren: "Dat vermits alle brouwerijen, mouterijen en verdere diergelijke trafieken absolut nodig zijn en ook in dezelve altoos werden gebruikt eesten tot welke werden gebezigt paerdenharen kleeden door welke niet zelden zeer veele ongelukken van brand zijn ontstaan, welke veeltijds de ruïne van zodanige trafiq hebben na zig gesleept en de ongelukkige eijgenars tot armoede hebben gebragt."¹³

Vervolgens wijst hij op de zegeningen die de Engelse eesttegels hebben gebracht en de geweldige opofferingen die hij zich heeft getroost om die tenminste te kunnen evenaren. Hij vermeldt de aanschaf van machines, een wat weidse benaming voor de zojuist besproken houten vormen waarmee hij zal hebben gewerkt.

Hoewel werd afgesproken dat de afgevaardigden van Delft de tegels op deugdelijkheid zouden onderzoeken, hebben de Staten geen besluit genomen over de aanvraag. Toen Van Diemen een jaar later ongeduldig werd, bestonden de Staten van Holland niet meer en richtte hij een nieuw rekest aan het nieuwe provinciale bestuur, de Provisionele Representanten van het Volk van Holland.¹⁴ Die gingen voortvarender te werk. Het 'Committé voor Algemeen Welzijn' bracht een positief advies uit: "[...] dat het ons onder verbetering voorkomt, dat 's mans uitvinding en onderneming wel waardig is door u te worden geencourageerd, dewijl het maken van even goede eeststeenen als de Engelse, hier te lande niet alleen strekt tot afbraak onzer erfvijanden, maar ook tot een groot gerief en beveiliging onzer trafijcquen, waar in dezelve ten minsten gedurende den oorlog zouden moeten worden gemist en weder vervangen door het oude en zoo gevaarlijke gebruik van

De onderzijde van twee eesttegels.

haire eestkleeden.” Zelfs voor een importverbod was men wel te vinden, maar dat ging de Provisionele Representanten te ver. Van Diemen kreeg zijn octrooi, dat wil zeggen het alleenrecht om eesttegels te maken en er in te handelen, niet voor vijftig jaar, maar voor de gebruikelijke periode van vijftien jaar. In plaats van een invoerverbod, waarmee Van Diemen vermoedelijk eerder de concurrentie uit andere provincies dan die uit Engeland hoopte te treffen, kwam er een importheffing van tien procent. Al met al leek dat een aanzienlijke bescherming van deze nieuwe tak van zijn bedrijf.

Korte tijd later, in mei 1796, nam Van Diemen wederom de pen ter hand. De Provisionele Representanten waren inmiddels vervangen door het Provinciaal Bestuur. Hij beklagt zich bitter over het feit dat hij wel een octrooi heeft gekregen en dat in krantenadvertenties kenbaar heeft gemaakt, maar dat allerlei lieden – die hij helaas niet met name noemt – er niet van weerhouden worden om toch eesttegels te maken en te verhandelen. De oorzaak is volgens hem simpel: in het betreffende decreet wordt geen enkele sanctie genoemd, dus staat hij machteloos tegenover de overtreders. Het Provinciaal Committé bracht al op 7 juni advies uit in deze zaak en gaf Van Diemen op belangrijke punten gelijk. Voorgesteld werd om het octrooi te bevestigen en een boetebepaling toe te voegen van *f* 3.000 per overtreding.

Van Diemens herhaalde verzoek om een importverbod werd in beraad gehouden; men voelde er kennelijk niet voor, maar zei dat niet met zoveel woorden.¹⁵

Ook op een ander front heeft Van Diemen geprobeerd waardering voor zijn werk en een financiële compensatie voor zijn inspanningen te verkrijgen. De Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen – de latere Maatschappij van Nijverheid en Handel – stimuleerde de inventiviteit van ondernemers door het uitschrijven van talrijke prijsvragen, waarbij medailles en aanzienlijke geldbedragen werden uitgelooft. Toen een prijsvraag werd uitgeschreven voor het maken van eesttegels haastte Van Diemen zich in 1794 om enkele monsters in te zenden; een jaar later stuurde hij nog enkele verbeterde exemplaren. In Rotterdam, Schiedam en Delfshaven waren al eesten met zijn tegels ingericht; in Dordrecht was er een in aanbouw. Zijn inzendingen werden door de Departementen Delft en Rotterdam aanvankelijk positief beoordeeld: de tegels waren deugdelijk, zij het niet zo fijn afgewerkt als de Engelse. Er zouden zeker een medaille en een aantal dukaten in gezeten hebben, als Van Diemen niet een fatale vergissing had begaan. Bij zijn tweede zending stuurde hij vol trots zijn verkregen octrooi mee, en met name het Departement Rotterdam ontstak hierover in hevige woede. De inzender werd gezien als iemand die niet het algemeen belang, maar alleen zijn eigen belang diende. Men was vóór openheid en vrije concurrentie, en tegen de willekeurige bevoordeling van één fabrikant. Geen medaille dus, en geen dukaten.¹⁶

Waarom deed de pannenbakker Adriaan van Diemen zoveel moeite om eesttegels te ontwikkelen en als nieuw en exclusief product te beschermen? De belangrijkste factor was ongetwijfeld de algemene malaise waarin handel en nijverheid in de Franse tijd verkeerden. De bouwactiviteiten stagneerden, de afzet van dakpannen eveneens; dat de situatie tien jaar later dramatisch slechter zou zijn, viel nog niet te voorzien. Een product waarmee een nieuwe markt kon worden aangeboord was dus bijzonder welkom. De Engelse eesttegels hadden inmiddels een goede naam. Of Van Diemen de eerste was die ze namaakte is niet na te gaan; in het gewest Holland moet hij toch een van de pioniers zijn geweest, anders had hij zijn octrooi niet gekregen. Technisch moet hij, als ervaren pan- en estrikkbakker, niet al te veel problemen met de eesttegels gehad hebben: het blijven plavuizen, zij het met gaatjes.

Zijkant van een eesttegel met het monogram AVD van Adriaan van Diemen. Stedelijk Museum Zutphen.

Drie jaar later bleken de zaken toch niet zo voorspoedig te gaan, ondanks de sterk verbeterde condities van het octrooi en de stagnerende importen uit Engeland. In 1799 verkocht Van Diemen zijn bedrijf aan een Leidse koopman voor *f* 6.000 en kocht hij voor *f* 3.000 een grutterij in Noordwijk-Binnen.¹⁷ Was hij door de aankoop van het bedrijf van de baron op te hoge lasten geraakt, of leken de perspectieven van het grutterswezen op termijn gunstiger? Wellicht is de eerste verklaring de juiste. Want toen Pieter Reijnaard in 1804 van het pan- en estrikwerk aan de Hoge Rijndijk te Hazerswoude afwilde, pakte Van Diemen de draad weer op. De grutterij hield hij nog tot 1807 aan; voor alle zekerheid?

VAN DIEMEN IN HAZERSWOUDE

Toen Adriaan van Diemen zich weer aan de Rijn vestigde – nu iets verder stroomopwaarts – ging hij zich vooral toeleggen op de productie van eesttegels. In 1808 werd in Utrecht de eerste nationale nijverheidstentoonstelling

gehouden. Van Diemen had daaraan willen deelnemen, maar meldde zich te laat aan. In datzelfde jaar schreef hij zijn volgende rekest, nu aan koning Lodewijk Napoleon.¹⁸ Omstandig zet hij daarin uiteen dat onverlaten slechte imitaties van zijn eesttegels op de markt brengen, waardoor zijn afzet in gevaar komt, zodat hij nog met een onverkochte voorraad van 11.000 stuks zit opgescheept. Hij is onaangenaam getroffen door de inzending van de weduwe Brands uit Lathum in de Achterhoek naar de Utrechtse tentoonstelling, die daar nota bene een eervolle vermelding voor kreeg: onbruikbare, veel te dikke en te zware eesttegels, waarvan de gaatjes meteen verstopt raken. Hij vraagt om vernieuwing van het octrooi en uitbreiding tot het hele rijk.¹⁹ Ditmaal kreeg hij letterlijk nul op het rekest: het octrooi behield zijn oorspronkelijke geldigheidsduur, dus tot 1810, en bleef beperkt tot het voormalige gewest Holland.

In 1809 was er opnieuw een nationale nijverheidstentoonstelling, ditmaal in Amsterdam, en Van Diemen was er deze keer op tijd bij. Hij exposeerde er verschillende eesttegels, miniatuureesten om de werking te demonstreren, en ook een nieuwe uitvinding: balkjes van aardewerk waar de eesttegels in rusten. Ze vervingen de ijzeren roeden die tussen de ijzeren balken werden gelegd om de tegels te dragen. Het was een stap in de richting van het door Buys beschreven Engelse systeem, waarbij de ijzeren binten werden vervangen door een gemetselde constructie.

In een begeleidende brief vermeldde Van Diemen dat zijn artikelen zijn gemerkt met AVD. Dat voert ons weer naar het artikel van Johanna Hollestelle, die twee eesttegels signaleert die op de zijkant dit monogram dragen.²⁰ De ene is afkomstig uit een Brabantse verzameling en is opgegraven in Vught; de andere bevindt zich in het Stedelijk Museum te Zutphen en is gevonden te Warnsveld. Hollestelle noemt wel Van Diemen als eesttegelbakker, maar legt niet de relatie met het monogram. Het lijkt ons echter niet al te gewaagd deze tegels aan hem toe te schrijven. Ze zullen in Hazerswoude zijn gemaakt, of nog uit zijn Katwijkse periode dateren. Onlangs bleek dat ook de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort een AVD-eesttegel bezit; deze werd gevonden in Dordrecht op de plaats waar een brouwerij heeft gestaan.²¹ Dat er tal van soorten eesttegels werden gemaakt blijkt uit het feit dat de Zutphense 658 kleine gaatjes bevat, de Brabantse 564, terwijl Van Diemen in zijn brief een aantal van 256 noemt.

Het plaatsen van een merk op een eestegel is niet ongewoon. Sommige Engelse producenten deden dat ook, en zelfs gewone plavuizenbakkers voorzagen een deel van hun waren wel van hun naam of merk. Juist aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw ontstaat de neiging om keramische producten van een merk te voorzien. Sommigen, zoals de pottenbakkers in Bergen op Zoom en Oosterhout, deden dat om een traditioneel kwaliteitsproduct te onderscheiden van namaak. Anderen, zoals een aantal fabrikanten van Frankforter aardewerk, om een nieuw artikel voor de klant herkenbaar te maken.²²

In 1810 was het octrooi van Van Diemen afgelopen; uit latere correspondentie blijkt dat hij toen heeft geprobeerd het te vernieuwen, maar deze aanvraag, noch de reactie erop, is teruggevonden. Toen de Franse tijd ten einde was ging Van Diemen weer met dubbele energie aan de slag. In mei 1814 richtte hij een rekest aan koning Willem I; in februari 1815 schakelde hij de minister van Binnenlandse Zaken in.²³ Hij vroeg om een nieuw octrooi, zowel op zijn eestegels als op de stenen balkjes die de ijzeren roeden tussen de ijzeren balken vervingen. De afhandeling van deze verzoeken duurde eindeloos. Uit de stukken blijkt dat adviserende instanties van mening waren dat eestegels inmiddels zo'n algemeen gebruikt en alom geproduceerd artikel waren geworden, dat het niet redelijk was om één fabrikant opnieuw voor vijftien jaar het exclusieve recht op handel en vervaardiging te geven. Een octrooi op de balkjes leek hun wel zinvol. Ondanks het feit dat de Koning zelf intervenieerde en het dossier ter inzage vroeg, werd geen octrooi verleend. In oktober 1816 droeg de minister van Binnenlandse Zaken het dossier over aan de kersverse Secretaris-Generaal van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waarna de zaak volledig verzandde en Van Diemen de strijd staakte.²⁴

We horen pas in 1820 weer van hem, toen hij deelnam aan de Nationale Nijverheidstentoonstelling te Gent. Zijn inzending laat zien waar hij mee bezig was:²⁵

2 losse eestegels;

6 stoofdeksels van steen gebakken ijder met over de 300 klijne gaatjes daer de warmte doortrekt;

een stoof met het deksel tot model;

2 int klijn uijtgevonden eesten om te droogen soo als deselve int groot moeten wesen.

eenige nagemaekte Engelse bloem potten in soorten;

Nieuw Werklust vanaf de Rijnzijde, vóór de Tweede Wereldoorlog. Collectie Historisch Museum Hazerswoude.

2 uitgevonden steenen balken daer de eesttegels op rusten in de plaets van boven eijzers; nog een int klijn uitgevonden mekrap stoof eest soo als int groot moet wesen om de mekrap beter en voordeliger te droogen kan door de onderget. aangetoond en bewesen worden.

Van Diemen was kennelijk nog steeds aan het experimenteren met eesten en eesttegels, nu voor het drogen van meekrap. Curieus zijn de deksels voor voetstoven; op de houten stoven werd een aardewerken tegel gelegd, niet met de traditionele vijf gaten, maar met 300 kleine gaatjes. Die tegel is beter bestand tegen de hitte van het kooltje vuur in de stooftest en geleidt die ook beter dan een houten bovenkant. Een groot artikel kunnen deze stoofdeksels niet geweest zijn. Nieuw zijn de bloempotten; ze vormen het eerste teken van de richting die het bedrijf later zou uitgaan: inspelen op de behoeften van de intensieve tuinbouw die in deze streek steeds belangrijker werd. Van Diemen kreeg voor zijn inzending ter aanmoediging een bronzen medaille. Het toeval wil dat deze medaille in 1963 in een tuin in Delft is teruggevonden.²⁶

Het kostte Van Diemen, zoals zovelen in de sectoren handel en nijverheid, moeite om het hoofd boven water te houden. Dat blijkt uit een brief die hij in 1821 schreef aan de minister van Binnenlandse Zaken, waarin hij argeloos vraagt of er niet een fonds bestaat ter ondersteuning van noodlijdende bedrijven. Van Diemen wijst erop dat hij om te overleven zijn assorti-

Bedrijfswoningen van Werklust,
gebouwd in 1917.

ment moet verbreden, maar dat een en ander investeringen vergt waarvoor hij het geld niet heeft, terwijl pogingen om het te lenen zijn mislukt.²⁷ Het antwoord dat hij krijgt is voorspelbaar: zo'n fonds bestaat niet.

In 1824 overleed Adriaan van Diemen, 70 jaar oud. We hebben hem leren kennen als een pannembakker die, gedreven door de tijdsomstandigheden en een flinke dosis inventiviteit, nieuwe wegen insloeg en die probeerde de van Engelse voorbeelden gekopieerde eesttegels tot een pijler van zijn onderneming te maken. Dat is hem, met moeite, gelukt. Zijn hardnekkig pogen om door middel van octrooien zijn werk juridisch te beschermen heeft vermoedelijk niet veel uitgehaald. We mogen aannemen dat daarnaast de productie van dakpannen en estriken gewoon doorging. Van de nieuwe producten zouden de bloempotten de meest succesvolle blijken te zijn.

De Nijverheid van 1832 tot 1841

DE OPRICHTING

Op 14 september 1832 richtte een zekere Petrus Jacobus Runckel, particulier te Alphen, zich tot Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland met een verzoekschrift waarin hij zijn plannen ontvouwde tot het oprichten van "eene aardewerksfabriek tot het fabriceren van vormen in suikerraffinaderijen benodigd, alsmede tot het fabriceren van allerlei ander aardewerk".²⁸ Voor

dit doel had hij aan de Hoge Rijndijk te Hazerswoude, letterlijk op een steenworp afstand van de plek waar de erven Van Diemen hun bedrijf uitoefenden, van Arie Reijnaard een uiterdijk aangekocht, waarop een boomgaard “met exquisite vruchten”. De ligging aan de Rijn en de Hoogeveensche vaart leek hem zeer geschikt, en de te bouwen fabriek zou, zo beweerde hij, geenszins hinderlijk zijn voor de omwonenden en bevorderlijk voor de publieke welvaart.

Begin oktober – zo snel ging dat vroeger – was de vergunning verleend en kon Runckel met de bouw beginnen. Aldus werd een voor die tijd modern fabrieksgebouw annex woonhuis gerealiseerd, met als bijzonderheid een rijtje van tien arbeiderswoningen voor het personeel. Een dergelijke opzet was allerminst gebruikelijk voor een pottenbakkerij, meestal een klein, ambachtelijk bedrijf, waar op zijn best een woning voor de meesterknecht aanwezig was.

Niet minder opvallend is het geformuleerde doel om aardewerk voor suikerraffinaderijen te gaan produceren. Hiertoe waren in Nederland in die tijd enkele zeer gespecialiseerde pottenbakkerijen ingericht, te weten in Amsterdam aan de Overtoom, in die tijd nog gemeente Nieuwer Amstel, en in Bolsward. Zij voorzagen in de behoefte aan vormen en potten voor de vele raffinaderijen die ons land telde en die met name in Amsterdam en Rotterdam waren geconcentreerd. Op dit bedrijfsaardewerk en het gebruik ervan komen we uitgebreid terug in het volgende hoofdstuk.

De initiatiefnemer Petrus Jacobus Runckel was in 1780 in Geertruidenberg geboren als zoon van Isaac Runckel en Suzanne Verwoert en had, voor zover we konden nagaan, geen ervaring met enige vorm van fabrieksnijverheid. Het beroep dat hij uitoefende was dat van ‘instituteur’ of kostschoolhouder. Runckel woonde, toen hij met de aardewerkfabriek begon, nog niet zo lang in Alphen. Tussen 1811 en 1822 was hij werkzaam in Hoogezand, waar hij zich vanuit Amsterdam had gevestigd. In 1813 trouwde hij, 33 jaar oud, in Grijpskerk met Geertruida Catharina Escher. Zij was de dochter van Johan Petrus Escher, die als zoon van de opperchirurgijn van de VOC in Megapatnam – voor de kust van Coromandel, in India – was geboren.²⁹ Terug in Nederland kreeg hij een opleiding tot predikant, en was hij werkzaam op diverse standplaatsen. Zo werd Geertruida in 1791 te Denekamp geboren. Het echtpaar Runckel-Escher staat ingeschreven in het lidmaten-

register van de Nederlands Hervormde Kerk te Hoogezand en vertrok in 1822 met attestatie naar Noordwijk-Binnen, en omstreeks 1829 naar Alphen. Er werden tussen 1813 en 1832 veertien kinderen geboren, waarvan er negen in leven bleven.

Bij een bedrijfsstichting als deze, waar de initiatiefnemer niet uit het vak voortkomt, rijst de vraag wie de benodigde kennis van het metier heeft ingebracht. In dit geval kunnen we deze beantwoorden, omdat Runckel begin 1833 bij een Leidse notaris een akte van vennootschap heeft gedeponeerd, waarin de samenwerking is vastgelegd met een zekere Gerhard Wantink, op dat moment wonende te Hazerswoude.³⁰ Onder de firma G. Wantink en Compagnie zouden vanaf 1 januari 1833 voor onbepaalde tijd de fabrieksaffaire en bijbehorende handel plaatsvinden. De taakverdeling tussen beide vennoten is duidelijk: Runckel verschafte het kapitaal, terwijl Wantink werd belast met het bestuur van de werkzaamheden der fabriek en de negotie, met de bepaling dat Wantink zelf meewerkte, waarvoor hij boven alle deling in de winst een salaris genoot van wekelijks *f* 10. Voorts werd van Wantink verwacht dat hij een of meer zonen van Runckel in de fabriek zou opnemen en onderrichten, zodat er in de toekomst een bekwame opvolger zou zijn. Ten slotte werd vastgelegd dat Wantink te zijner tijd voor de helft eigenaar zou worden.

Wie was Gerhard Wantink? Omdat hij, zoals uit het vervolg zal blijken, ver voor de invoering van de bevolkingsregistratie Hazerswoude heeft verlaten en in de registers van de Burgerlijke Stand niet voorkomt in verband met een huwelijk, overlijden of geboorte, valt van die kant geen informatie te verwachten. Niettemin hebben we een houvast. We kennen namelijk een pottenbakker Gerhard Wantink uit een archiefbron uit Wehl in de Achterhoek, uit 1815.³¹ Hij staat daar, 17 jaar oud, genoteerd als pottenfabrikant, geboren te Hummelo. In Hazerswoude hebben we Wantink eenmaal aange troffen als getuige bij de geboorte van een zoon van collega Jacob van Ree op 21 juli 1834. Wantink, die zich bij deze gelegenheid overigens George noemt in plaats van Gerhard, is dan 36 jaar oud, wat exact klopt met de gegevens uit Wehl. Dit zou betekenen dat Wantink, afkomstig uit het grensgebied met Duitsland, net als pottenbakkers van de andere kant van de grens, zijn geluk in Holland is gaan beproeven en kennelijk op zoek is gegaan naar een kapitaalverschaffer voor het realiseren van een bedrijf. Voorts

zou hij een representant kunnen zijn van een wijd gedragen stroming die in de eerste helft van de negentiende eeuw een nieuw genre aardewerk, het zogenaamde Frankforter aardewerk, heeft geïntroduceerd. Hiermee zijn de plannen voor de suikervormen nog niet verklaard, maar misschien had Wantink zich de hiervoor benodigde vakkennis eigen gemaakt in Amsterdam of in het buitenland.

DE EERSTE POTTENBAKKERS VAN DE NIJVERHEID

Omdat er in Hazerswoude in de jaren '30 onvoldoende geschoolde pottenbakkers waren, moest het vakmanschap van elders worden betrokken. Uit ons onderzoek naar de pottenbakkerij in het naburige Oudshoorn onder Alphen is gebleken dat niet zozeer Gouda, zoals men zou verwachten, maar andere centra – met name Oosterhout en Friesland – als arbeidsreservoir fungeerden.³² Ook in Hazerswoude hebben we de nodige Friezen aangetroffen: zij zijn gericht geworven, onder andere via een advertentie in de *Leeuwarder Courant* van 10 juni 1834. In deze personeelsadvertentie vraagt De Nijverheid “ten spoedigsten, voor vast werk winter en zomer, twee bekwame Vriesche schavers en hannevers, waarvan de een ook het looyen, ovensvullen en stookken moet verstaan”. Ziehier enkele specialistische bezigheden van een Friese pottenbakkerij, al moet worden gezegd dat de term ‘hannevers’ – een ook uit Gouda bekende verbastering van handhavers – in Friesland niet bekend is. Daar noemt men de man die na het draaien de oren en voeten aanbrengt op het werkstuk een ‘handelaar’. In de belangrijke functie van draaier was kennelijk al voorzien.

Al voor het plaatsen van genoemde advertentie werkte Egge Hylkes Visser, een pottenbakker uit Workum die in de jaren '20 een tijdje in Oudshoorn verbleef, in 1833 bij De Nijverheid. Hij overleed er in datzelfde jaar, op 32-jarige leeftijd.

We kennen waarschijnlijk niet alle namen van de Friezen die in de beginjaren in Hazerswoude hebben gewerkt; de oudste volkstelling die beschikbaar is dateert van 1846. Wel kunnen we namen opsporen met behulp van de Burgerlijke Stand. Aangifte van bijvoorbeeld een geboorte levert vaak een getuige op met hetzelfde beroep als de vader. Op deze wijze vonden we een aantal Friezen. Zo verhuisde in 1834 het echtpaar Simon Wopkes van Reen en Elisabeth Rondaan van Leeuwarden naar Hazerswoude. Zij hebben

hun wortels in Bolsward, waar ze in 1810 waren getrouwd en waar vier van hun vijf kinderen zijn geboren. Ook Simon van Reen overleed niet lang na zijn aankomst in Hazerswoude, in 1836, evenals een van hun zonen en hun dochter. De drie overgebleven jongens, Douwe, Jan en Lambertus, zouden zich in Hazerswoude tot pottenbakker en pannenbakker bekwamen en keerden niet naar Friesland terug. Zij werkten afwisselend in Leiden, waar ze ook zijn getrouwd, en in Hazerswoude.

Uit Workum afkomstig was Heere (in Hazerswoude werd dat Herrie) Jacobs Halma, samen met zijn vrouw Tjitske Fortuin, met wie hij in 1829 in Workum was gehuwd, en kinderen uit een eerder huwelijk van Tjitske, van wie er twee in 1836 te Hazerswoude overleden. Halma komt voor in de Burgerlijke Stand tussen december 1834 en mei 1838; daarna verliezen we hem uit het oog.

Een kleurrijke pottenbakker met een bijzondere levenswandel was Rien Wichtenbroek uit Workum, die in december 1834 de geboorte van een dochter liet registreren. Hij was inmiddels bijna 60 jaar, zijn vrouw Helena de Vries nog geen 30. Ooit beheerde hij in Workum de pottenbakkerij van zijn eerste vrouw, en werkte hij na de opheffing van dit bedrijf in verscheidene plaatsen in Friesland. Lang zal hij in Hazerswoude niet zijn gebleven, want in 1836 werd weer een dochter geboren, maar nu in Arnhem.

Een pottenbakker met de Friese naam Gerrit Draaisma was in 1838 getuige bij de aangifte van de geboorte van de zoon van een collega. Draaisma was een zwager van de al genoemde Egge Visser, en een van de zonen van Albert Draaisma, een vertegenwoordiger van een Fries pottenbakkersgeslacht dat vele goede en initiatiefrijke vakmensen heeft voortgebracht. Vader Albert was een van de steunpilaren van de in 1821 gestichte pottenbakkerij te Kampen; Gerrits broer Jacob had eigen bedrijfsjes in Leiden en Leiderdorp, terwijl diens zoon Douwe een vooraanstaand pottenbakker was in Deventer tussen 1850 en 1870. Gerrit was nog in 1844 in Hazerswoude werkzaam. Hij ging terug naar Leeuwarden, waar hij in 1853 is overleden.

Als laatste noemen we Hendrik Jans de Groot, die we via onderzoek in Bolsward als 'suikervormbakkersknecht' konden identificeren. Hij trouwde daar in 1822 op 30-jarige leeftijd met Annaatje Taekes Teeklema. Het echtpaar verbleef tussen 1833 en 1840 te Hazerswoude. Hendrik keerde terug naar Bolsward en werd turfmeter; hij overleed in 1852.

Fries aardewerk uit de 19e eeuw.

Frankforter aardewerk,
overwegend in
Nederland gemaakt.

In 1846, het jaar van de volkstelling, blijken al deze Friezen, behalve de zonen van Simon van Reen, uit Hazerswoude te zijn vertrokken. Er kwam geen nieuwe lichting voor in de plaats. Enkele pottenbakkers van niet-Friese origine komen in de volgende paragraaf nog ter sprake.

DE DOOD VAN RUNCKEL EN DE BOEDELINVENTARIS VAN 1835

Drie jaar na de start van zijn bedrijf, in september 1835, verongelukte Petrus Jacobus Runckel. De toedracht bleek uit de rouwadvertentie van zijn weduwe:³³

Heden trof mij en mijne negen kinderen de gevoeligste slag mijns levens door het afsterven mijner geliefde echtgenoot, Petrus Jacobus Runckel, in den ouderdom van 55 jaren, een onvoorziene val met het rijtuig in het water, naauwlijks eenige schreden van zijne woning verwijderd, maakte een einde aan zijn voor mij en mijne kinderen zoo dierbaar leven; wat ik in hem misse kan elk gevoelig hart beseffen, van hem die beloofd heeft weduwen en weezen te zullen helpen verwacht ik mijn troost.

Aldus kreeg Geertruida Escher naast de zorg voor een groot gezin ook de leiding over een pas gestichte aardewerkfabriek. Die eiste haar volle aandacht, temeer daar de vennootschap met Gerhard Wantink, die het technisch-organisatorische deel van het bedrijf voor zijn rekening zou nemen, niet meer functioneerde, zoals blijkt uit de ter gelegenheid van het overlijden opgemaakte boedelinventaris.³⁴ Tussen de papieren en effecten wordt de akte van vennootschap tussen Runckel en Wantink aangetroffen en in de inventaris beschreven, met in de marge de aantekening dat deze – volgens de verklaring van zijn weduwe – door de overledene als vernietigd werd beschouwd. Dit betekent dat de samenwerking tussen de beide vennoten van korte duur is geweest en vermoedelijk op informele wijze is beëindigd,

19e-eeuws aardewerk uit
Bergen op Zoom.

Diverse soorten bloempotten en een
bloemhanger.

alle clauses over eventuele onenigheden, waarin de akte voorzag, ten spijt. We komen later op Wantink terug, omdat er aanwijzingen zijn dat hij zijn diensten heeft aangeboden aan de Van Diemens.

Voor we ingaan op de wijze waarop Geertruida Escher zich uit de problemen heeft gered, bekijken we de inventaris van huize Runckel, waarbij we ons beperken tot datgene wat met de aardewerkfabriek heeft te maken. We hopen zo nader inzicht te krijgen in de bedrijfsvoering van De Nijverheid en het geproduceerde aardewerk.

De fabrieksvoorraad werd als volgt omschreven:

Vriesch aardenwerk,	7015 worpen à 12 centen per worp	f 841,80
Frankforts aardenwerk,	2923 worpen à 20 centen per worp	f 584,60
Bergsch aardenwerk	989 worpen à 30 centen per worp	f 296,70
Venloosch aardenwerk	788 worpen à 15 centen per worp	f 118,20
Hollandsche bloempotten	600 worpen à f 9,- per 100 worpen	f 4,-

Voorts wat ongebakken goederen, een kleine partij wrak goed (tweede keus), klei, turf en takkenbossen, een zwart werkpaard en een merriepaard, lood, bruinsteen (voor donkerbruine glazuur) en speldenvijlsel (voor groene glazuur).

Voor de niet in aardewerk gespecialiseerde lezer is enige toelichting op dit assortiment vereist. Allereerst valt op dat de suikervormen en -potten voor de raffinaderijen, waarvan de fabricage tot de hoofddoelstellingen behoorde bij de oprichting van het bedrijf, geheel ontbreken en dat Runckel, mogelijk in verband met de breuk met Wantink, zich tot huishoudelijk aardewerk en bloempotten heeft beperkt.

De vier regio-specifieke genres die hier genoemd worden zijn representanten van wat in die tijd populair was; het evenzeer gewilde Goudse aardewerk

ontbreekt. Deze soorten werden al lang niet meer alleen in de pottenbakkerscentra vervaardigd waaraan ze hun naam ontleen. Aanvankelijk werd tegen dit verschijnsel geprotesteerd, vooral door de pottenbakkers uit Bergen op Zoom, die het als ongeoorloofde en inferieure namaak beschouwden. Naarmate we verder in de negentiende eeuw komen, wordt het overnemen van succesrijke modellen uit andere regio's steeds algemener.

Friese pottenbakkers begaven zich, zoals we zagen, al vroeg buiten hun provincie. In de pottenbakkerij van Oudshoorn bijvoorbeeld werkte al in het begin van de achttiende eeuw Sjakel van Giften uit Bolsward, die later eigenaar werd van het bedrijf. Ook in de eerste helft van de negentiende eeuw werden er in Oudshoorn nog Friezen aangetrokken. Fries aardewerk, in Hazerswoude gemaakt door Friese werklieden, is dus niet uitzonderlijk. Ook in andere plaatsen buiten Friesland, met Kampen als belangrijkste, is de aanwezigheid van Friese pottenbakkers prominent. Fries aardewerk bestaat uit roodbruin, donkerbruin, geel of groen gebruiksaardewerk zoals vergieten, testen, komforen en doofpotten. Het is sierlijk en fraai afgewerkt en zal zijn populariteit te danken hebben aan het feit dat het, vaker dan aardewerk uit andere regio's, voorzien is van ringeloorversiering of vlekken in contrasterende kleuren.

Gespecialiseerd in vuurvast aardewerk van hoge kwaliteit waren vanouds de pottenbakkers uit Bergen op Zoom. Hun product vond zijn weg door heel Nederland en bestond uit roodbakkend aardewerk, doorgaans roodbruin, soms donkerbruin geglazuurd, en sinds 1798 voorzien van een stempel, de letters BOZ met drie kruisjes, in een rondje gevat. Zeer gewild waren de kook- en braadpannen en komforen, die veel aftrek vonden in Noord- en Zuid-Holland en Friesland. Daarnaast was er in Zuid-Holland een markt voor melktesten, die vooral in de wijde omtrek van Delft en op de eilanden tot in de twintigste eeuw werden gebruikt. Anders dan de Friezen waren de Bergse pottenbakkers erg honkvast. Ze hebben hun bedrijf nauwelijks buiten Bergen op Zoom uitgeoefend. Dankzij een aantekening in het lidmatenboek van de Hervormde Kerk te Hazerswoude weten we echter zeker dat er daar Bergs aardewerk is vervaardigd door echte Bergenaren, en wel door de gebroeders Huibrecht en Gerrit Noordhuizen. Zij vertrokken in mei 1833 uit Bergen op Zoom en keerden er in januari 1835 weer terug. Huibrecht Noordhuizen, geboren in 1795, staat al in 1812 in de volkstelling

van Bergen op Zoom te boek als pottenbakker. Gerrit was zijn jongere broer, geboren in 1801. Hun vader, Johannes Noordhuizen, was ook pottenbakker; het gemeentemuseum Het Markiezenhof te Bergen op Zoom bezit een fopkan die zijn naam draagt en die vermoedelijk door collega's voor hem is gemaakt.³⁵ De aanwezigheid van de twee Bergenaren in Hazerswoude is uniek. Hun snelle vertrek doet de vraag rijzen of de Bergse goederen in de schuren van De Nijverheid een restant waren van hun aanwezigheid, of dat zij hun vaardigheden hebben overgedragen op collega's van elders. Voor Huibrecht en Gerrit Noordhuizen was hun verblijf in Hazerswoude een incident; zij werkten na hun terugkeer onafgebroken in Bergen op Zoom en overleden daar respectievelijk in 1876 en 1870.

Ten slotte het Frankforts en Venlo's aardewerk, waarmee een ingewikkelde affaire wordt aangeroerd waarvan we in dit kader slechts enkele hoofdlijnen willen aangeven. In de tweede helft van de achttiende eeuw werd de Nederlandse markt overspoeld door grote hoeveelheden pottenbakkersgoed uit de Frankforter regio dat goedkoper was dan het traditionele Hollandse aanbod en bovendien andere, modernere vormen introduceerde. Pottenbakkers hier te lande voelden zich bedreigd en deden pogingen bij de autoriteiten om de invoerrechten op het vreemde goed verhoogd te krijgen. Tegelijk werd besloten om dit door de consument blijkbaar gewenste nieuwtje zelf in productie te nemen. Dat gebeurde onder andere in Arnhem, Bergen op Zoom, Delft en vooral Gouda. Voorts emigreerden in het begin van de negentiende eeuw jonge pottenbakkers uit het Duitse grensgebied (vooral uit Isselburg en Kaldenkirchen) naar Nederland, om daar een eigen kleinschalig bedrijfje in Frankforter aardewerk te beginnen. Sommigen gingen niet zo ver van huis en vestigden zich in Oost-Nederland, anderen trokken naar het Westen waar met name in Gouda in allerlei gehuurde werkplaatsjes voor dit doel een oven werd ingericht.³⁶

In 1835, het jaar van onze Hazerswoudse inventaris, waren de eerste tekenen zichtbaar dat dit proces over zijn hoogtepunt raakte. In Gouda en ook elders verdwijnen de Frankforter aardewerkfabrieken in het volgende decennium, wat niet betekent dat het product uit de gratie was: het werd opgenomen in het assortiment van veel 'gewone' fabrikanten. Populaire Frankforter modellen waren kookpannen met een vlakke bodem, aan de buitenkant ongeglazuurd en voorzien van een of twee platte oren, versierde

schotels, tulbandsvormen met deksels en verschillende andere bakvormen.

Venlo's aardewerk is hier onderscheiden van het Frankforts, terwijl het doorgaans synoniemen zijn. We veronderstellen dat met het Venlo's de component van het zeer donkerbruine of zwart geglazuurde aardewerk werd bedoeld dat al vroeg aan het Frankforter assortiment was toegevoegd, mede geïnspireerd door het Engelse 'Jackfield' en het 'zwartgoed' uit Tegelen. De pottenbakker die bij De Nijverheid wellicht de hand heeft gehad in de introductie en vervaardiging is – afgezien van Gerhard Wantink – Jan Pieter Hakmes. We komen zijn naam tegen bij het inventariseren van de boedel, waarbij hij, aangeduid als fabrieksarbeider, wonende te Hazerswoude, optrad als beëdigd taxateur van de fabrieksgoederen. Deze Jan Pieter Hakmes had tussen 1824 en 1828 aan de Raam in Gouda een eigen bedrijf in Frankforter aardewerk. In 1835 verbleef hij als – tot nu toe enige gesignaleerde – Goudse pottenbakker in Hazerswoude. Later vond hij werk in Alkmaar, waar kort na 1830, dus relatief laat, twee fabriekjes voor Frankforter aardewerk waren opgericht. Hij is daar in 1847 op 58-jarige leeftijd overleden.

Behalve Hakmes was ook Hendrikus Lambertus Jansen zeer vertrouwd met de Frankforter potten. In maart 1834 was hij getuige bij het aangeven van een zoon van zijn collega Pieter Schouten, afkomstig van Oudshoorn. Jansen kwam uit Arnhem, een van de vroegste centra van Frankforter potten, vervaardigd in de bedrijven van Teunis van Tellingen en Frans Schlee. Jansen verhuisde later naar Utrecht, waar hij in 1854 is overleden.

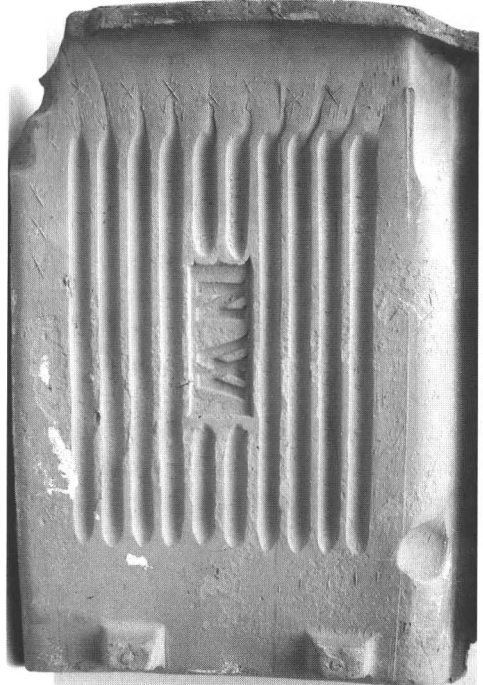
Tot slot een toelichting op de prijzen van het aardewerk. Zoals uit het lijstje blijkt werd dit per worp geteld en berekend. Een worp is in principe een hoeveelheid klei. Daaruit kan één grote pot gemaakt worden (een worpse pot), of meerdere kleine. Niet alleen de hoeveelheid klei bepaalde hoeveel potten er in een worp gingen, maar ook andere factoren, zoals de soort klei (witte is duurder dan rode), glazuurkosten en de ingewikkeldheid van de bewerking: oren en tuiten maken een voorwerp duurder, en dus gaan er daarvan minder in een worp. Om het nog ingewikkelder te maken had elke regio zijn eigen worp, en dus zijn eigen worpprijs, die samen met de modellen werd overgenomen wanneer die elders werden gemaakt. Voor bloempotten, een simpel standaardproduct, werd een aparte, lage worpprijs gehanteerd van f 0,09.

Het is erg jammer dat de inventaris geen enkele informatie bevat omtrent

Dakpan met het wapen van Hazerswoude.

Dakpan met ingestempeld de letters NW, Nieuw Werklust.

de afnemers van het aardewerk. Weliswaar werd een “schuldboek der fabriek” tevoorschijn gebracht, waarin onderscheidene personen samen staan gnoteerd voor een bedrag van *f* 469, maar elke specificatie ontbreekt. Er zijn geen aanwijzingen dat er tot de aardewerkfabriek een winkel behoorde. Ook ontbreekt een taxatieprijs van de fabriek, zodat uiteindelijk geen goed inzicht ontstaat in de verhouding tussen baten en schulden. Wat de laatste betreft: die waren niet gering, aangezien er een hypothecaire last van *f* 8.500 op het bedrijf rustte.

VAN AARDEWERK NAAR DAKPANNEN

Geertruida Catharina Escher, weduwe Runckel, wilde het bedrijf in het voorjaar van 1836 verkopen en had hiertoe autorisatie gevraagd en gekregen van het Vredegerecht te Leiden. Die toestemming was nodig omdat haar kinderen, mede-erfgenamen, nog minderjarig waren. Op 24 maart organi-

seerde de Hazerswoudse notaris de publieke verkoop van het herenhuis met negen kamers, kantoor, stalling voor vier paarden, en daaraan grenzend “eene welbeklante fabriek, waarin allerley soort van grof aardewerk, suikervormen en meer anderen kan worden gefabriceerd” en tien woonhuizen onder een dak. Hoewel bij de provisionele verkoping een aanzienlijk bod van f 29.000 werd uitgebracht, is de verkoop uiteindelijk om onduidelijke redenen niet doorgegaan.³⁷

Daarna is Geertruida kennelijk van gedachten veranderd en besloot zij het bedrijf zelf voort te zetten. Dit deed zij tot 1841, toen zij zich voor de tweede keer wendde tot het Vrederecht met een verzoek om toestemming tot verkoop. Zij liet weten dat vrijwillige verkoop wenselijk was, omdat niet alleen de goederen waren bezwaard met f 17.000 hypotheekschuld (in de aflossing waarvan ze zegt “achterwege” te zijn), maar ook omdat de boedel nog met aanzienlijke andere schulden is bezwaard, en “deswegens regtsvervolgingen zijn aangevangen”. Deze keer wilde zij de verkoop bij een Haagse notaris laten plaatsvinden. Aldus werd in het *Dagblad van 's-Gravenhage* van 25 januari 1841 een advertentie geplaatst, die laat zien dat een ingrijpende verandering in het bedrijf had plaatsgevonden. De Nijverheid blijkt te zijn ingericht tot een pannen- en tegelfabriek “waarin ook allerlei soort van suikervormen, bloempotten enz. kunnen worden gefabriceerd”. De radicale omschakeling, die kennelijk tussen 1836 en 1841 onder leiding van Geertruida Escher heeft plaatsgehad, vraagt om een verklaring.

We zagen al dat er nogal wat verloop was onder de pottenbakkers die De Nijverheid aantrok. Wellicht was het moeilijk om voldoende gekwalificeerde vakmensen van elders aan het bedrijf te binden en is Geertruida om die reden – ten dele – overgestapt op dakpannen; panbakkers waren in de regio immers in voldoende mate voorhanden. Maar ook het omgekeerde is denkbaar: dat ze betere afzetmogelijkheden zag voor pannen en een deel van de pottenbakkers heeft ontslagen. Hoe het is gegaan, valt niet meer vast te stellen; wel kunnen we constateren dat een deel van de pottenbakkers onderdak vond bij de Van Diemens.

Uit de aanzienlijke toename van de hypotheekschuld valt af te leiden dat Geertruida fors in het bedrijf heeft geïnvesteerd om de omschakeling mogelijk te maken. Het zakelijke succes was kennelijk onvoldoende, en zo vond onder leiding van een Haagse notaris op 15 maart 1841 de tweede publieke verkoop

van De Nijverheid plaats.³⁸ De koper werd inderdaad in Den Haag gevonden en heette Samuel Geysbeek Molenaar, de bijna meerderjarige zoon van Dirk Molenaar, predikant in Den Haag. Deze betaalde er f 17.600 voor. Dankzij het feit dat hij ook de voorhanden gereedschappen en goederen overnam, welke door de notaris zijn beschreven, beschikken we over complete lijsten van beide.³⁹ De omslag van een aardewerkfabriek met Fries, Bergs en Frankforts gebruiksaardewerk naar een pannen- en tegelbakkerij waar ook nog aardewerk werd gemaakt, wordt hierdoor volkomen bevestigd. Er was een ruime sortering rode en blauwe pannen, voorts tegels en plavuizen – ‘bakken’ genoemd. Het assortiment aardewerk was sterk veranderd en vereenvoudigd: het huishoudelijke aardewerk met zijn grote variatie in vormen was verdwenen. Er waren alleen nog producten voor de tuinbouw: bloempotten en ‘aardbeziënpotjes’; voor de bouw: schoorsteen- en duikerpotten, en voor de industrie: loodwitpotten.

De jonge Geysbeek Molenaar nam zijn intrek in Hazerswoude en Geertruida Escher trok met haar gezin naar Alkmaar; het is onwaarschijnlijk dat de verkoop haar een batig saldo heeft opgeleverd. Ze is in 1879 in Warmond overleden, 88 jaar oud.

Werklust onder Maria van Diemen en Paulus Klaverwijden 1834-1878

Adriaan van Diemen was in 1824 in Hazerswoude overleden, zijn vrouw Jannetje van Ginhoven twee jaar later. Het echtpaar Van Diemen had drie kinderen, allen geboren en gedoopt in Katwijk, te weten Maria (1782), Nicolaas (1784) en Neeltje (1789). Maria woonde als ongehuwde dochter bij haar ouders op de pannenbakkerij. Nicolaas blijkt in 1808 in Moordrecht te wonen, waar zijn oudste zoon Adriaan is geboren. Veel later had hij in Voorschoten een grutterij, die in 1844 failliet is gegaan. Hij is in 1856 te Veur overleden. Neeltje ten slotte was getrouwd met de bouwman Dirk Sepers. Ze woonde enige tijd in Schipluiden, maar het echtpaar keerde in de jaren '40 terug naar Hazerswoude.

Over de periode 1826-1834 valt niet meer te vermelden dan dat het bedrijf door de erven is voortgezet, onder leiding van Maria. Zij staat vanaf 1828 in de kohieren van de Hoofdelijke Omslag vermeld met een aanslag

van f 10, wat in overeenstemming is met de status van fabrikant.⁴⁰ De echte elite, de grote boeren, betaalde meer.

In 1834 viel een belangrijke beslissing in de familie Van Diemen. Broer Nicolaas en zus Neeltje deden afstand van hun aandeel in de fabriek en alles wat daartoe behoorde, inclusief de schulden, en gaven het bedrijf over aan Maria. Sinds 1826 was er sprake van een onverdeelde boedel; waarom Nicolaas en Neeltje hun aandeel hebben 'gerepudieerd' (letterlijk: verworpen) wordt uit de stukken niet duidelijk.⁴¹ Misschien wilden ze Maria helpen, maar het is ook mogelijk dat het evenwicht tussen baten en lasten erg wankel was en dat ze zich door het bezit bezwaard voelden.

Zo had Hazerswoude in 1834 een pannenfabriek met een vrouw aan de leiding. Op zichzelf was dit niet bijzonder: een weduwe nam dit soort taken immers vanouds op zich wanneer haar man overleed en er nog onvolwassen zonen waren die de zaak in de toekomst konden voortzetten. In het vorige hoofdstuk zagen we hoe de weduwe Runckel De Nijverheid nog vijf jaar heeft geleid en er zelfs een ingrijpende gedaantewisseling heeft doorgevoerd. Haar zonen kozen overigens andere beroepen. Een dochter echter die een pan- of aardewerkfabriek van haar vader voortzet, is een zeldzaamheid; zeker als er ook nog, zoals in dit geval, een broer beschikbaar is.

Het is niet uitgesloten dat het familiebesluit tot de overdracht verband hield met de oprichting van De Nijverheid vlak naast de pannenfabriek. Deze aardewerkfabriek, die nieuwe producten introduceerde en pottenbakkers van heinde en ver naar Hazerswoude bracht, heeft een belangrijke impuls gegeven aan het oude pan- en estriekwerk, dat we van nu af aan met de naam 'Werklust' zullen aanduiden. Deze naam is vermoedelijk in 1834 of daaromtrent bedacht door Maria van Diemen, als tegenhanger en ter onderscheiding van De Nijverheid.

Als enige eigenaar had Maria nu de handen vrij om, in navolging van De Nijverheid, zich te gaan toeleggen op innovaties. Terwijl haar buurvrouw Geertruida Escher die zocht in de omslag naar de klassieke dakpannen en tegels, ging Maria aan de slag met het ontwikkelen van juist dat artikel dat De Nijverheid had laten vallen: de suikervormen en -potten. De vennootschap tussen de pottenbakker Gerhard Wantink en Runckel die in het begin van 1833 was gesloten, was op niets uitgelopen. Toch verdween Wantink niet uit het beeld: in de kohieren van de 'Hoofdelijke Omslag' staat hij in

Strooppotten en een suikervorm voor de suikerfabricage.

1833 – toen hij nog compagnon was van Runckel – genoteerd met een aanslag van *f* 10,50; van 1834 tot 1837 echter voor veel geringere bedragen, tussen *f* 3 en *f* 4, in overeenstemming met zijn status van meesterknecht. Ook wijzigde zijn woonadres: van nr. 8, De Nijverheid, naar nr. 4, Werklust. Dit alles betekent dat Wantink in 1834, het jaar waarin Maria de fabriek kreeg toebedeeld, naar Werklust is overgestapt, daar een belangrijke positie heeft bekleed en pottenbakkersdeskundigheid in het bedrijf heeft gebracht. Niettemin blijkt Wantink in 1838 vertrokken, met tot nu toe onbekende bestemming.

Eind 1840 werd een volgende belangrijke beslissing genomen. Op 19 december verkocht Maria, dan 58 jaar oud, voor *f* 6.000 de helft van al haar bezittingen aan Paulus Jacobus Klaverwijden, particulier aan de Hoge Rijn-dijk onder Zoeterwoude.⁴² In de verkoopakte wordt de naam Werklust – thans een fabriek van suikervormen, bloempotten, eesttegels enz. – officieel gevoerd. Er is sprake van bijbehorende huizen en knechtshuizingen, schuren, loodsen en verdere getimmerten, en grond. Voorts werd Klaverwijden voor de helft eigenaar van een uiterdijkje dat Maria van Diemen in mei 1840 van Pieter Reijnaard had gekocht en waarop zij een huis had laten bouwen

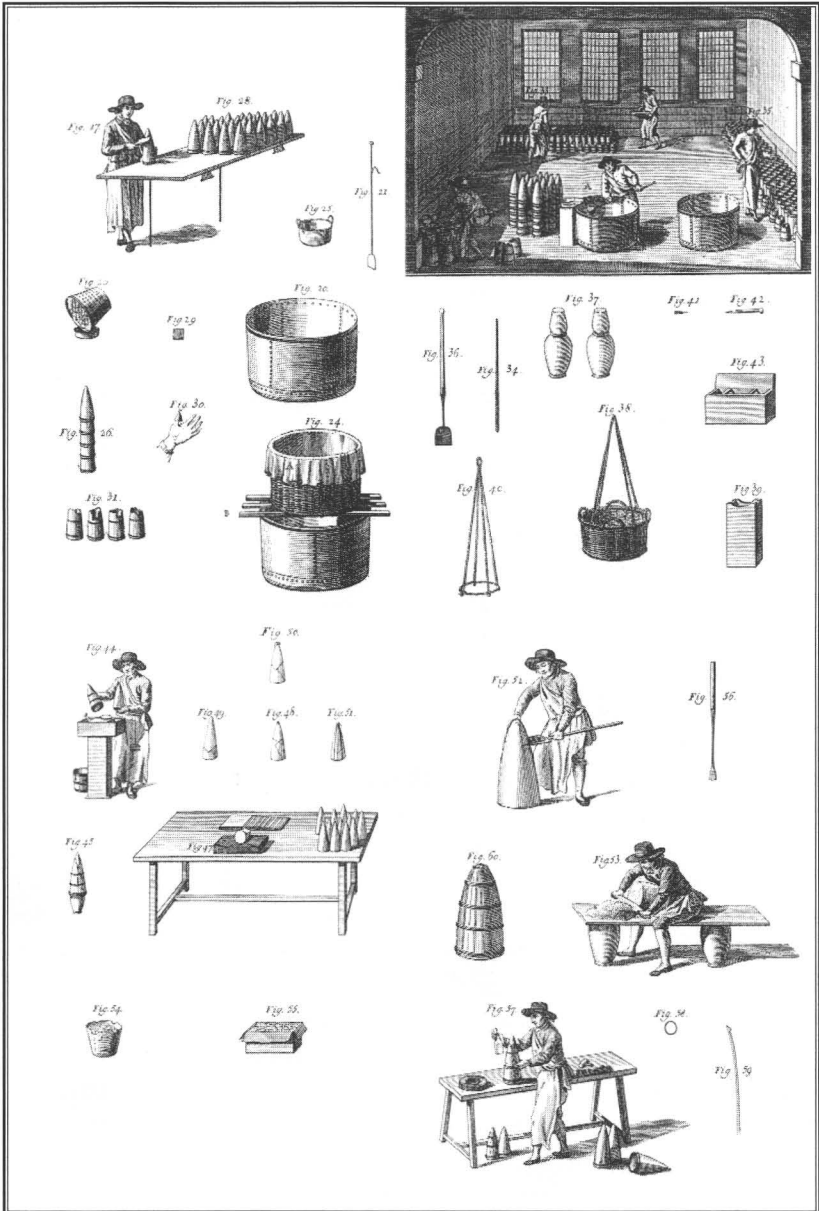
dat in zes gedeelten werd bewoond: knechtswoningen dus, in navolging van De Nijverheid. Met deze Klaverwijden – een zoon van notaris Cornelis Klaverwijden in Zoeterwoude en op dit moment 23 jaar oud – sloot Maria een vennootschap, om vanaf 1 januari 1841 het bedrijf voor gezamenlijke rekening te gaan voeren onder de naam ‘Van Diemen en Klaverwijden’.⁴³ Op deze wijze werd een jonge medefirmant in huis gehaald die kapitaal verschaft, kon assisteren en voor continuïteit kon zorgen.

HET OCTROOI VOOR DE SUIKERVORMEN

We leerden Adriaan van Diemen kennen als een man die ruim twintig jaar in de weer was met het schrijven van rekesten teneinde octrooien te verkrijgen voor zijn eesttegels. Dochter Maria was derhalve met deze materie zeer vertrouwd. Ongeveer tegelijk met het aangaan van de vennootschap met Paulus Klaverwijden werd door hen samen een octrooi aangevraagd voor een verbeterde wijze van vervaardiging van suikervormen.⁴⁴ Hoewel deze vormen al enige malen ter sprake zijn gebracht is nog niet toegelicht hoe deze er uitzien en wat hun functie is in de suikerraffinaderij. Nu we door de octrooiaanvraag van Van Diemen en Klaverwijden met de technische aspecten van dit artikel worden geconfronteerd is enige uitweiding onvermijdelijk.

Sinds de zeventiende eeuw werd in Nederland een belangrijke handel in rietsuikerproducten gedreven, die in ruwe vorm aangevoerd uit overzeese gewesten, in de talrijke suikerraffinaderijen verder werden bewerkt. Suikerraffinaderijen – die eertijds suikerbakkerijen werden genoemd – waren in grote aantallen in Amsterdam gevestigd; daarnaast was ook in steden als Dordrecht en Rotterdam deze bedrijfstak ruim vertegenwoordigd. In deze fabrieken werd behalve kandij vooral broodsuiker vervaardigd en voor deze suikerbroden waren aardewerken vormen en potten benodigd, die door de pottenbakker werden geleverd. Alleen in Amsterdam bevonden zich in de zeventiende eeuw al drie gespecialiseerde pottenbakkerijen, die zich in hoofdzaak met de vervaardiging van dit bedrijfsaardewerk belastten. Daarnaast was er in Nieuwer Amstel nog een vierde pottenbakkerij, die – later tot de stad Amsterdam behorende – als ‘de pottenbakkerij aan de Overtoom’ tot 1879 in productie bleef. De pottenbakkers in de binnenstad waren al eerder verdwenen.

Taferelen en gereedschappen uit een suikerraffinaderij zoals afgebeeld door Jacob Reising in 1793.

Over de suikerhandel en -fabricage in Amsterdam is het nodige geschreven en er zijn afbeeldingen bewaard van het werk en de gereedschappen, waaronder de vormen en potten.⁴⁵ Ondanks het feit dat er miljoenen vormen in gebruik moeten zijn geweest, zijn ze uiterst schaars. Van de bijbehorende strooppotten zijn er wel veel bewaard gebleven. Het aardigste boekje over dit onderwerp heeft als titel *De suiker raffinadeur*, dateert van 1793 en is van de hand van Jacob Reising, een man uit het vak. Hierin staat nauwkeurig beschreven welke functie de suikervormen vervulden en hoe ermee werd gewerkt. Afbeeldingen uit dit boekje verduidelijken veel. We beperken ons tot enkele hoofdlijnen.

Reising legt uit wat er allemaal nodig is in wat hij noemt een “welgestelde raffinaderij” in ons vaderland. Wat de vormen betreft: ieder werkhuis heeft ten minste 9.000 drieponds-, 4.000 tweeponds-, 1.300 lompvormen en 1.500 basterdvormen nodig, en bij iedere vorm hoort een sirooppot om de uitlekkende stroop in op te vangen. Suikervormen zijn grote, ongeglazuurde trechters met onderin een klein gaatje, waarin de suikerbroden uitkristalliseren. Op deze vormen was men zuinig. In een speciaal ‘kuiphok’ werden ze preventief van hoepels voorzien om de levensduur te verlengen, terwijl gescheurde vormen werden gerepareerd.

Het maken van de suikerbroden was een tamelijk ingewikkelde affaire. Eerst werd op een groot vloeroppervlak een kunstig bouwsel aangebracht van suikervormen, die op de punten moesten worden neergezet, waarbij beschadigde vormen als hulpstukken dienden om ze overeind te houden. Daarvoor al waren de vormen gewassen, op scheuren gecontroleerd en in de punt van een stoplapje voorzien. Vervolgens werden de vormen beetje bij beetje gevuld met het gekookte suikermengsel. Wanneer de suiker zich in de punt van de vorm begon te zetten, werd al het werkvolk van de fabriek gemobiliseerd en begon men met het roeren, een zorgvuldig werkje dat ervoor moest zorgen dat de kristallisatie zo lang mogelijk werd uitgesteld en er geen gaten in het brood kwamen. Daarna werden de stoplapjes verwijderd en werden de vormen op de strooppotten geplaatst, waarop ze een tijd moesten uitlekken. In de broodstroof werden de suikerbroden vervolgens gedroogd, een proces dat doorgaans twee dagen duurde. Dan konden ze worden verpakt in blauw papier – ook dit was een kunst –, in vaten verpakt en afgevoerd naar gereed liggende schepen.

Terug naar Hazerswoude, waar eerst in de nieuwgestichte aardewerkfabriek De Nijverheid en vervolgens in de vanouds bestaande pannen- annex eesttegelbakkerij van Van Diemen de fabrikanten van mening waren dat er een markt was voor deze producten en dat ze, hoewel onervaren, hieraan een vernieuwende bijdrage konden leveren. Het lijkt geen twijfel dat de meergenoemde Gerhard Wantink als de verbindende schakel heeft gefungeerd. Nadat De Nijverheid al heel snel de samenwerking met Wantink had beëindigd, moet hij op Werklust meer enthousiasme hebben ondervonden; hij zal zijn idee dat tot het octrooi heeft geleid hebben verkocht aan Maria van Diemen. De vraag wie tot de beoogde klantenkring behoorden, kunnen we helaas niet beantwoorden. Stellig waren er in 1840 nog voldoende raffinadeurs (onder andere in Rotterdam, waar men ook met de vormen en potten werkte), al begon de bedrijfstak toch enigszins te tanen. Behalve de gespecialiseerde aardewerkfabriek aan de Overtoom was er in Bolsward de suikervormbakkerij van Cremer en Co. We zagen al eerder dat een van Cremers werknemers, Hendrik Jans de Groot, sinds 1834 in Hazerswoude verbleef. Er zijn sterke aanwijzingen dat ook hij van De Nijverheid naar Werklust is overgestapt.

Wat was nu het nieuwe van de uitvinding van Van Diemen en Klaverwijden? Daarvoor moeten we terug naar de vervaardiging en het gebruik van suikervormen. Het zijn hoge, dunwandige, ongeglazuurde voorwerpen waarin, zoals we hebben gezien, de verzadigde gekookte suikerstroop wordt gegoten. In de suikerhandel werd het erg belangrijk gevonden dat de suikerbroden na kristallisatie mooi glad waren, zonder gaten en oneffenheden. Daarom werd het kristallisatieproces angstvallig begeleid door regelmatig roeren. Het was dus van groot belang dat de vormen van binnen zo glad mogelijk waren, maar dat was door hun afmeting en dunwandigheid niet zo gemakkelijk te realiseren voor een draaier. De uitvinding bestond daarin dat op de draaischijf een mal werd geplaatst met een volkomen glad oppervlak waarop de vorm werd gemodelleerd. Het is de kunst om de vorm onbeschadigd van de mal af te krijgen; om de vorm beter te laten lossen wordt de mal met olie ingesmeerd. Met voorwerpen die geglazuurd worden zou dat problemen opleveren, omdat de glazuur zich niet goed verdraagt met olie, maar de suikervormen bleven ongeglazuurd. Of het werken met een mal een belangrijke innovatie is geweest die ook elders is toegepast, weten we

niet. We hebben te weinig suikervormen onder ogen gehad om ons daarover een oordeel te kunnen vormen.

De tekening die Van Diemen en Klaverwijden bij hun aanvraag meestuurden is niet zozeer interessant vanwege die mal; het gebruik ervan is ook zonder tekening wel te begrijpen. Van belang is de schets van de draaischijf; tekeningen van zulke gewone attributen zijn schaars. Het is een trekschijf, waarbij de as als krukas is uitgevoerd. Met de trekboom brengt een hulpkracht – de trekjongen – de schijf in beweging. Dat kan met de hand of met de voet.

Op 3 maart 1841 werd het octrooi verleend; op 21 april volgde publicatie in de *Staatscourant*. De trotse uitvinders plaatsten de volgende dagbladadvertentie:⁴⁶

Koninklijke Geotroyeerde Fabriek van Suikervormen

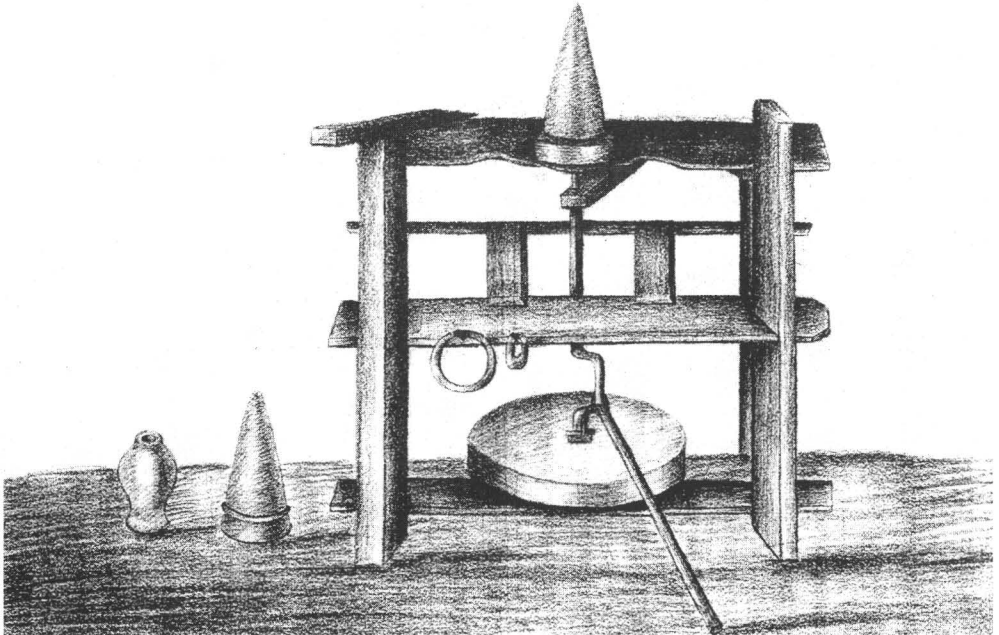
De Ondergeteekenden hebben de eer aan Heeren SUIKERRAFFINADEURS en verdere belanghebbenden bekend te maken, dat op hunne Fabryk thans vervaardigd worden, SUIKERVORMEN, op eene nieuwe wijze ingerigt, welker inwendige gladheid de tot heden toe vervaardigd wordende verre overtreft. Voorts worden op hunne Fabryk gefabriceerd allehande soorten van Buizen, ter waterleiding, Bloempotten, Schoorsteenpijpen, Eesttegels, verglaasde Tegels en dito Dakpannen en verder onderscheidene andere voorwerpen.

Werklust onder Hazerwoude

VAN DIEMEN EN KLAVERWIJDEN

Precies vijftien jaar lang werkten Maria van Diemen en Paulus Klaverwijden samen als vennoten op Werklust. Maria woonde in haar huis bij de fabriek, Klaverwijden – die ongehuwd was en bleef – bij zijn ouders in Zoeterwoude. Over het reilen en zeilen van de onderneming in die dagen is weinig informatie. In de kohieren van de ‘Hoofdelyke Omslag’ houden de aanslagen van Maria van Diemen en haar buurman Geysbeek Molenaar gelijke tred, waaruit wellicht kan worden afgeleid dat de zaken zich redelijk ontwikkelden. Niettemin hebben we twijfels over de suikervormen als succesrijk pottenbakkersartikel in die dagen. Veelbetekenend is een brief die we in de Utrechtse Archieven aantreffen, geschreven door Jacobus de la Lande Cremer, eigenaar van de suikervormbakkerij in Bolsward, ter begeleiding van zijn inzending naar de nijverheidstentoonstelling te Utrecht in 1847.⁴⁷ Behalve schoorsteenpotten en buizen stuurt hij “enige suikerraffinadeursvormen en potten, waarvan het gebruik hier te lande bijna geheel door ijzeren vormen vervangen wordt, [...] en zenden die alleen in, in de hoop dat de zeer lage prijsnotering die wij daar bij zullen voegen het buitenland daarop opmerkzaam make”. Deze brief laat aan duidelijkheid niets te wensen over. De aardewerken suiker-

Tekening van een trekschijf met een mal voor het maken van suikervormen, behorend bij de octrooiaanvraag uit 1841. Nationaal Archief, Den Haag.

vormen raakten verouderd en Cremer gebruikte de Utrechtse tentoonstelling om zijn handel te dumpen.

Dit alles neemt niet weg dat niet ver van Hazerswoude een derde fabrikant met suikervormen zijn geluk ging beproeven. Het betreft de Leidse banketbakker Jan Peter Neuhaus, gevestigd in de Breesstraat, die tussen 1847 en 1856 in Zoeterwoude een aardewerkfabriekje exploiteerde.⁴⁸ Dat lag even buiten de Witte Poort, aan de Haagse Trekvaart. Neuhaus ging eind 1846 een compagnieschap aan met de Friese pottenbakker Douwe Draaisma voor “de fabricage van grof aardewerk zoals suikervormen, potten, vazen, als anderzints”. De geschiedenis van De Nijverheid met Runckel en Wantink lijkt zich hier te herhalen, want ook nu mislukte de samenwerking al na enkele maanden. Draaisma vertrok naar Deventer, en banketbakker Neuhaus bleef achter met een pottenbakkerij waarin hij als een van de eersten ging experimenteren met een machine die draineerbuizen maakte. Met de

in België ontwikkelde handpers verwierf Neuhaus de nodige publiciteit.⁴⁹

Eind 1856 – Maria van Diemen was inmiddels 74 jaar – werd met onderling goedvinden de vennootschap met Klaverwijden ontbonden. Opvallend is dat in advertenties die daarvan kennis geven niet meer over suikervormen wordt gesproken, maar over “dakpannen, vloer- en eesttegels, bloempotten als anders”.⁵⁰

Met dit vertrouwde assortiment zijn we in zekere zin terug bij af. De experimenten met de suikervormen hebben niet het beloofde succes gebracht. Eigenaar Runckel van De Nijverheid heeft dat waarschijnlijk al meteen ingezien; Maria van Diemen heeft erin geïnvesteerd, en wellicht om die reden verkocht zij in 1840 de helft van haar bezit aan haar vennoot. Die verwierf, na het uittreden van Maria in 1856, de andere helft van Werklust op zeer gunstige voorwaarden.⁵¹ Klaverwijden nam de resterende schulden voor zijn rekening en Van Diemen kreeg tot haar dood een lijfrente uitgekeerd van *f* 500 per jaar. In het najaar van 1860 verliet Maria de plaats waar ze meer dan vijftig jaar heeft gewoond en gewerkt; ze ging naar Veur, naar haar neef Dirk van Diemen, die daar arts was, en overleed enkele weken later.

PAULUS KLAVERWIJDEN

Na het vertrek en overlijden van Maria van Diemen in de herfst van 1860 stond het woonhuis op Werklust een aantal jaren leeg. Haar voormalige vennoot, Paulus Jacobus Klaverwijden, vestigde zich eerst na de dood van zijn ouders op het fabrieksterrein te Hazerswoude, in het jaar 1865. Omdat het bedrijf op meerdere fronten actief was – het bleef dakpannen, eest- en vloertegels vervaardigen, met daarnaast nieuwe producten als buizen, schoorsteenpotten, duikers en loodwitpotten – kon het de door ons veronderstelde mislukking van het suikervormenexperiment het hoofd bieden. Klaverwijden ging door met het succesrijke assortiment en voegde daar een belangrijke pijler aan toe, te weten de grootschalige fabricage van bloempotten.

Uiteraard hebben pottenbakkers altijd al bloempotten vervaardigd voor huis- en vooral tuingebruik, maar in de tweede helft van de negentiende eeuw gingen zij steeds meer inspelen op de toenemende behoefte aan bloempotten bestemd voor de kwekerijen. Later, in de twintigste eeuw, was het maken van bloempotten de enige overlevingsstrategie voor de meeste nog

De villa van de directeur op het terrein van Nieuw Werklust.

resterende traditionele pottenbakkers, die hun markt voor het huishoudelijke aardewerk grotendeels waren kwijtgeraakt. In Hazerswoude, gunstig gelegen in een tuinbouwgebied, heeft men zich, wat het pottenbakkerssegment betreft, al in een vroeg stadium toegelegd op niet-huishoudelijk aardewerk, en ook om die reden werd de grootschalige bloempotfabricage daar al betrekkelijk snel ter hand genomen.

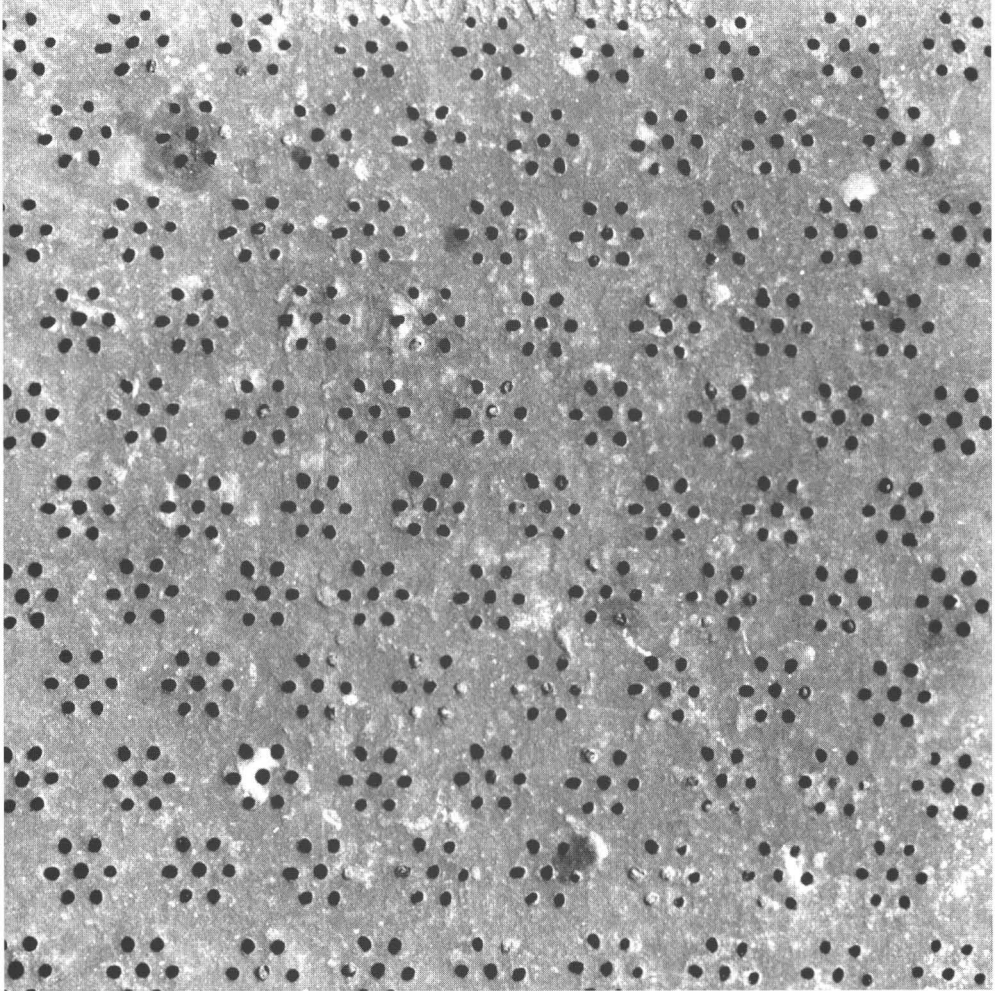
Klaverwijden overleed op 29 oktober 1878 op 61-jarige leeftijd. In de hoop een beschrijving van de fabrieksgoederen te vinden zijn we op zoek gegaan naar zijn nalatenschap, die we bij een Leidse notaris hebben gevonden.⁵² Hieruit blijkt dat Klaverwijden een uitnemend bedrijf heeft nagelaten, waarvan de baten ten goede zijn gekomen aan enkele familieleden. Drie dagen voor zijn dood – hij was kennelijk ziek – liet hij de notaris een testament opmaken waarin hij tevens goed zorgde voor zijn huishoudster Mijntje van Varik, dochter van de pottenbakker Balten van Varik, die tot aan haar dood per week *f* 8 uitbetaald heeft gekregen. Een tweede dienstbode werd bedacht met een legaat van enkele jaarsalarissen. De erfgenamen lieten Werklust in december 1878 publiek veilen, en kregen, inclusief de opbrengst

van de fabrieksvoorraad, het ongeëvenaarde bedrag van ruim *f* 45.000. Buiten dit bedrag waren er nog contanten en was er voor ruim *f* 12.000 te vorderen van klanten, die helaas niet met name worden genoemd. Aan de debetzijde waren slechts enkele kleine rekeningen te voldoen aan de timmerman en de apotheker. Klaverwijden had als vrijgezel een uiterst bescheiden huishouding. Hij hield verschillende dieren en kweekte vooral ook planten. Bij de inventarisatie van zijn goederen werd een collectie van meer dan tweeduizend geraniums, fuchsia's, cactussen en Franse rozen getaxeed. Hobby of een kwekerijtje voor de handel?

De fabrieksvoorraad werd in twee rubrieken beschreven, de pannen en aanverwante goederen als tegels enerzijds, de pottenbakkersgoederen anderzijds.⁵³ De eerste groep vertegenwoordigde een waarde van ongeveer *f* 4.000, de tweede van nog geen *f* 1.000. De dakpannen zijn vertegenwoordigd met de gebruikelijke typen, de blauwe en de rode, al dan niet verglaasd. De vloertegels bestaan uit de bekende blauwe en rode 'bakken'; daarnaast verglaasde bruine, groene en gele plavuizen. Ook de eesttegels zijn nog steeds in het assortiment opgenomen: grote en kleine. Er zijn er ruim 1.500 in voorraad, en ze zijn naar verhouding prijzig: *f* 0,75 per stuk. In het Nederlands Gedistilleerd Museum 'De Gekroonde Brandersketel' te Schiedam is in de opstelling een eestegel te zien die aan de bovenkant het stempel van de maker draagt: P.J. KLAVERWIJDEN. De tegel is afkomstig uit een van de vele eesten die Schiedam ooit gekend heeft en het is het enige voorwerp dat we hebben kunnen vinden waarvan vaststaat dat het in de periode-Klaverwijden op Werklust is gemaakt.

De rubriek pottenbakkersgoederen geeft inzicht in de specialisatie in bloempotten die op Werklust heeft plaatsgevonden. De inventaris vermeldt een groot aantal Engelse bloempotten, in vijftien soorten en maten. We hebben al eerder toegelicht dat pottenbakkers als maat en rekeneenheid de worp gebruikten. 'Engelse achten' zijn dus kleine bloempotjes waarvan er acht in een worp gaan, 'twaalven' zijn nog kleiner; tweeworpse potten – een uit twee worp – zijn de grootste die in voorraad zijn. Naast de Engelse zijn er zes soorten Hollandse bloempotten, stekpotjes en neutedoppen. Naast de bloempotten zijn er aardbeipotjes (*f* 0,01 per stuk), verglaasde en onverglaasde duikerpijpen, schoorsteenpotten en privaatrechters met en zonder muts.

Eesttegel met helemaal bovenaan
ingestempeld 'P.J. Klaverwijden'.
Nederlands Gedistilleerd Museum
De Gekroonde Brandersketel, Schiedam.

Werklust en De Nijverheid tot 1893

WERKLUST EN JOHANNES VAN COEVERDEN 1879-1891

De koper die eind 1878 via de publieke veiling eigenaar werd van Werklust, kwam uit Amsterdam, heette Johannes van Coeverden Pzn. en was 26 jaar

oud. Naast de fabriek van dakpannen, bloempotten, eesttegels, tegels enzovoort genaamd Werklust kwam hij in het bezit van een herenhuis, stal, koetshuis, een arbeiderswoning, loodsen, nog acht arbeidershuizen, schuren, tuinhuis, koepels, enz. en nog wat wei- en hooiland – aldus de notariële omschrijving. De jonge fabrikant betaalde er *f* 37.550 voor en moest nog voor ruim *f* 8.000 de voorraad gebakken en ongebakken pannen, potten, tegels, eesttegels en andere gefabriceerde voorwerpen, gereedschappen, turf, klei en paardenmest overnemen.⁵⁴

Van Coeverden trouwde in april 1879 in Amsterdam met Sandrina Cornelia van der Weyden, dochter van een commissionair, en het jonge echtpaar vestigde zich op Werklust. Daar werden de komende jaren twee dochters en een zoon geboren. We hebben over het welzijn van de fabriek geen andere gegevens dan de bedragen waarvoor de eigenaar in de ‘Hoofdelijke Omslag’ werd aangeslagen. Deze schetsen een gunstig beeld, als we tenminste zijn toetreding tot de eerste klasse, de hoogste, als zodanig mogen beoordelen. Ter vergelijking: zijn buurman op De Nijverheid kwam niet verder dan klasse vijf.

Dan vindt er in de barre winter van negentig een tragisch ongeval plaats, dat herinneringen oproept aan de gebeurtenis in 1835, toen de onfortuinlijke Petrus Runckel van De Nijverheid met zijn rijtuig te water raakte. Ditmaal was er sprake van vermissing. Berichten in de Leidse kranten vermelden dat Van Coeverden op 23 december 1890 zijn woning heeft verlaten en sindsdien spoorloos is. Uit het gegeven signalement rijst het beeld van een grote en brede man met donker haar, dito baard en “een bedaard en fatsoenlijk voorkomen”. Pas op 5 januari 1891 wordt hij, dood en bevroren, gevonden op een afgelegen gedeelte van het bouwterrein ‘Vreewijk’ te Zoeterwoude, waar hij opdracht had tot het leveren van buizen. Wat er precies is gebeurd wordt uit de krantenberichten niet duidelijk.⁵⁵

Aldus werd andermaal, veertien dagen na het officiële overlijden, de boedel van Werklust geïnventariseerd. Dat verschaft ons inzicht in de bedrijfsvoering en maakt een vergelijking met zijn voorganger mogelijk. Uit de akte wordt allereerst duidelijk dat Van Coeverden en zijn vrouw buiten gemeenschap van goederen waren gehuwd, zodat alles wat met de fabriek te maken had het privaat eigendom van de overledene was. Aangezien Van Coeverden het bedrijf had gefinancierd met van zijn vader geleend geld – een schuld

Advertentie waarin Van Coeverden zich presenteert als de nieuwe eigenaar van Werklust. *De Nederlandsche Industrieel*, 31 december 1878.

De ondergeteekende heeft de eer belanghebbenden te berichten, dat hij door aankoop eigenaar is geworden der fabriek van Dakpannen, Eesttegels, Vloertegels enz. genaamd „Werklust” te HAZERSWOUDE, toebehoord hebbende aan den, nu wijlen, Heer P. J. KLAVERWIJDEN.

Voor de uitvoering van alle orders beveelt hij zich beleeftelijk aan.

HAZERSWOUDE,
24 Dec. 1878.

[4978]

Joh^s van Coeverden Pzn.

van f 44.000 die er in 1891 nog stond – lijkt dit voor de weduwe een gelukkige beslissing te zijn geweest. Weliswaar lagen ook hier voor ruim f 8.000 onverkochte fabrieksgoederen gereed en stond er nog voor ruim f 13.000 uit aan vorderingen (waarvan een deel van dubieuze soliditeit), de fabriek zou bij de verkoop de aankoopprijs van 1878 bij lange na niet halen.⁵⁶

Evenals het huisraad zijn de fabrieksgoederen nauwkeurig beschreven.⁵⁷ Deze zijn ingedeeld in vijf groepen:

pannen	f 1.577,01
bakken (vloertegels)	f 713,75
verglaasde goederen, waaronder ook verglaasde pannen en tegels	f 1.696,92
bloempotten	f 1.691,56
buizen, trechters en anders	f 1.818,57

Bij de derde groep, de verglaasde goederen, valt op dat er naast de groene, gele, bruine en zwarte plavuizen, nu ook witte wandtegeltjes en schildpadtegeltjes genoteerd staan. Was dit een uitbreiding van het eigen fabrikaat of moeten we deze als handelsvoorraad beschouwen? Waarschijnlijk is het laatste het geval.

Wat de bloempotten betreft zijn er enkele nieuwe soorten, zoals de Aalsmeerse, Goudse en Haagse twaalven, kleine potjes van twaalf in een worp waarvan we hopen de onderlinge verschillen nog eens te weten te komen. In de schuren lagen, alles bij elkaar opgeteld, bijna 174.000 grote en – vooral – kleine bloempotten met een gemiddelde prijs van nog geen cent.

Ook in de laatste rubriek vinden we nieuwe artikelen, zoals Engelse buizen, zaadbakken en nieuwe soorten schoorsteenpotten. De aardbeikoppen en loodwitpotten ontbreken; de eesttegels evenwel werden – bijna honderd

jaar na de eerste experimenten van Adriaan van Diemen – nog steeds geleverd. Bij brouwers raakten eesttegels uit de gratie en werden deze vervangen door gevlochten metalen eestkleden, maar in andere sectoren werden ze nog steeds gebruikt. We hebben de indruk dat ze voor het drogen van cichoreiwortels het langst hebben dienstgedaan. De lijst sluit af met terracotta ornamenten en dito schoorsteenpotten en consoles, en ook hierbij kunnen we de vraag stellen of er sprake was van een eigen product, temeer daar er bij de schulden en lasten een rekening openstond van de firma Hamer te Deventer voor geleverde buizen (waarschijnlijk de Engelse gresbuizen) en voor terracotta voorwerpen in depot.

De inventaris toont een momentopname; de voorraad zal enigszins seizoengebonden zijn, bijvoorbeeld doordat dakpannen vooral 's zomers worden gemaakt. Ook incidentele factoren, zoals een toevallige partij winkeldochters, kunnen de representativiteit storen. Toch willen we twee verschillen signaleren met de inventaris van Klaverwijden, die twaalf jaar daarvoor werd opgemaakt. Opvallend is dat de dakpannen niet meer overheersen; ze vormen een belangrijke productgroep, maar het pottenbakkersgoed – bloempotten, buizen, schoorsteenpotten enzovoort – is nog net iets belangrijker. Voorts zijn de loodwitpotten verdwenen, evenals de aardbeipotjes, hoewel voor dat laatste artikel december waarschijnlijk niet het goede seizoen is. Belangrijker is de verdere differentiatie binnen de bloempotten, en binnen de artikelen voor de bouw: buizen, privaatrechters, tegels en dergelijke; in die sector worden ook producten elders ingekocht, zoals de muurtegeltjes en de terracotta ornamenten.

Niet lang daarna werd Werklust publiek geveild en voor ruim *f* 17.000 aangekocht door Cornelis Filippo, op dat moment timmerman te Leiden.⁵⁸ Sandrina van der Weyden ging met haar kinderen naar Amsterdam, waar in april nog een dochtertje werd geboren. Ze is later hertrouwd en in 1927 overleden te Velp.

DE NIJVERHEID TOT 1893

De Nijverheid, als aardewerkfabriek in 1832 gesticht door P.J. Runckel, kende zoals we hebben gezien turbulente beginjaren waarin twee keer het ondernemersconcept werd gewijzigd. De fabricage van suikervormen met Gerhard Wantink werd al heel snel verlaten, waarna men zich beperkte tot

Links broeipotten en vormpotten voor de loodwitfabricage, rechts aardbeipotjes waarin de kwekers aardbeien verkochten.

de productie van het toen gangbare Friese, Bergse en Frankforter huishoudelijke aardewerk en bloempotten. Na het overlijden van Runckel werd onder leiding van zijn weduwe, Geertruida Escher, tussen 1835 en 1841 een veel radicalere verandering tot stand gebracht. Toen het bedrijf in 1841 werd overgedragen aan de Haagse domineeszoon Samuel Geysbeek Molenaar was het getransformeerd tot een pannbakkerij waar ook aardewerk werd gemaakt, zoals loodwitpotten, bloempotten en aardbeipotten.

Over de bedrijfsvoering onder Geysbeek Molenaar is eigenlijk nauwelijks informatie beschikbaar. Het lijkt erop dat de fabriek zijn vorm heeft gevonden en men er rustig doorwerkte, bijna vijftig jaar lang. Pas in 1889 vertrok Molenaar met zijn vrouw Elisabeth Magdalena de Vijver en dochters naar Arnhem om daar te gaan rentenieren; hij is dan 71 jaar. In zijn zoon Dirk, geboren in 1844, die naar het oosten van het land was vertrokken, had hij kennelijk geen opvolger gevonden. Zo werd het bedrijf, dat wellicht de laatste tien jaar wat achtergebleven was ten opzichte van Werklust, verkocht aan Jacob Hector Aleid Höfelt, zoon van een notaris te Kampen.⁵⁹

De verkoop vond plaats voor slechts f 10.000; voor dit bedrag verwierf Höfelt "een herenhuis met verdere getimmerten, tuin en erve en de daarbij gelegen pannen-, tegel- en pottenfabriek met fabrieksgebouw, loodsen, bergplaatsen, verdere getimmerten, gronden, water en boschhakhout, alsmede 10 arbeiderswoningen met getimmerten en erven". Helaas is er bij deze

gelegenheid geen inventaris van de fabrieksgoederen opgemaakt. Er werd bedongen dat Geysbeek Molenaar nog een paar maanden in het huis mocht blijven wonen; de nog ongehuwde Höfelt kreeg er een kamer.

Erg lang mocht de nieuwe fabrikant niet van zijn bezit genieten. Op 28 november 1893 meldde zijn vrouw Cornelia Johanna Bentfort, met wie hij in 1891 was getrouwd, zijn overlijden “na een kortstondige, doch hevige ziekte”.⁶⁰ In februari 1894 werd de openbare verkoop aangekondigd van “de in volle werking zijnde pannen, potten- en tegelfabriek genaamd De Nijverheid”, waarbij opvalt dat de bouw van een nieuw herenhuis heeft plaatsgevonden “met spiegelruitent, gestukeerde zolders en marmeren schoorsteenmantels”.⁶¹ Helaas ontbreekt ook hier een inventaris van de gemaakte producten, zodat we de assortimenten van Werklust en De Nijverheid niet met elkaar kunnen vergelijken. Er is alleen een summier beschrijving van de nalatenschap, waarin een bedrag van ruim f 6.000 wordt genoemd voor de fabrieksvoorraad.

De Nijverheid werd aangekocht door een groep fabrikanten uit de regio; een van hen was Cornelis Filippo, eigenaar van Werklust.

DE POTTENBAKKERS VAN WERKLUST EN DE NIJVERHEID 1840-1890

De pottenbakkers die vanaf 1833 naar Hazerswoude kwamen werkten bij De Nijverheid, de nieuw gestichte aardewerkfabriek, en kwamen vooral uit Friesland. Helaas kon De Nijverheid zich ten gevolge van het mislukken van de samenwerking tussen de pottenbakker Gerhard Wantink en de eigenaar, P.J. Runckel, en het verongelukken van laatstgenoemde in 1835, niet voorspoedig ontwikkelen. Voor haar voortbestaan koos de fabriek de meer traditionele weg van dakpannen en tegels met daarnaast aardewerk als aardbeipotjes en bloempotten. Anderzijds ging de nieuwe eigenares van Werklust, Maria van Diemen, in de jaren '30 experimenteren met suikervormen en andere pottenbakkersproducten, hiertoe geïnspireerd door de inbreng van De Nijverheid. Haar vader, Adriaan van Diemen, die in 1804 het aloude pan- en estrikwerk verwierf, had de assortimentsverbreding al eerder ingezet met zijn eesttegels en bloempotten. Zo vinden we na 1840 twee praktisch naast elkaar gelegen bedrijven die allebei zowel dakpannen, vloertegels als aardewerk maken. Tegen het midden van de negentiende eeuw groeiden de beide fabrieken wat hun aanbod betreft naar elkaar toe.

De namen van de pottenbakkers die tussen 1833 en 1890 in Hazerswoude hebben gewerkt zijn verzameld met behulp van de Burgerlijke Stand en de Bevolkingsregisters; de gegevens zijn hier als bijlage toegevoegd. We besteden hier aandacht aan een aantal belangrijke werklieden en aan enkele trends met betrekking tot hun herkomst. De eerste groep pottenbakkers is hiervoor al ter sprake gebracht.

Nadat de eerste lichtung meest Friese pottenbakkers was vertrokken, werkten er in Hazerswoude gedurende de gehele onderzochte periode vaklieden die van elders kwamen. Van een invasie, zoals in de beginperiode, was echter geen sprake meer. Zij vervulden een belangrijke functie: vooral in de eerste decennia bezetten zij de leidende posities in de bedrijven en ze leidden een groeiend aantal werkkrachten op die uit de naaste omgeving afkomstig waren. Zo was op Werklust Peter Bossong een belangrijk man, een pottenbakker afkomstig uit Boxmeer die daarnaast in Utrecht aan het Lauwerecht jarenlang ervaring had opgedaan in de pottenbakkerij van Van Blaricum of Martens. In Hazerswoude werkte hij samen met mannen als Jacob van Ree, Teunis Klink en de gebroeders Goudriaan, trouwe steunpilaren van Werklust die ook als pannenbakker konden worden ingezet en in of nabij Hazerswoude waren opgegroeid.

In diezelfde tijd werkte bij De Nijverheid Johannes Angenent, die uit Gennep, een ander belangrijk pottenbakkerscentrum, afkomstig was en net als Bossong via Utrecht naar Hazerswoude was gekomen. Bossong overleed in 1865 in Hazerswoude, Angenent ging omstreeks die tijd terug naar Utrecht en overleed daar enkele jaren later.

In de jaren '40 verbleven gedurende korte tijd respectievelijk op Werklust en De Nijverheid twee pottenbakkers met een Duitse achtergrond: Alewisijs Groh en Frans Ignaz Röhrer.

Tussen 1860 en 1865 overleden en vertrokken er nogal wat trouwe werknemers en moesten er nieuwe pottenbakkers worden geworven. Leiden ging daarbij een steeds belangrijker rol spelen, dankzij het feit dat daar weer enkele pottenbakkerijen in werking waren. Er ontstond een wisselwerking tussen Leiden en Hazerswoude; pottenbakkers werken nu eens in de ene, dan weer in de andere plaats, zoals de zonen van de Friese pottenbakker Simon van Reen, de gebroeders Nieuwenhuizen en Nicolaas Blansjaar. In 1870 werd in Delft door Johannes Renaud een nieuwe aardewerkfabriek

gesticht, en vanaf die tijd werd ook deze stad in de route opgenomen. Contacten met Goudse pottenbakkers bleven schaars; rond 1845 werkte Hermanus Vermeulen enige jaren in Hazerswoude, maar hij keerde terug naar Gouda. Pas tegen het eind van de eeuw lijkt het verkeer met Gouda licht toe te nemen.

Na 1870 streefde Werklust onder leiding van Paulus Klaverwijden en later Johannes van Coeverden De Nijverheid voorbij en dat lijkt zich ook te weerspiegelen in de stabiliteit van het personeelsbestand. Wanneer we de verblijfsduur van de pottenbakkers van Werklust met die van De Nijverheid in die periode vergelijken dan ontstaat de indruk dat op Werklust in de jaren '70 enkele zeer goede krachten zijn aangetrokken met de gebroeders Evert Jan en Roeland den Daas en de gebroeders Dirk en Jan Sluijmer. We houden deze mensen met hun jarenlange constante aanwezigheid verantwoordelijk voor de positieve ontwikkeling en uitbreiding van vooral het bloempottenassortiment dat in het laatste kwart van de negentiende eeuw een steeds belangrijker pijler van Werklust werd. De Nijverheid had dit type werkkrachten niet meer; de pottenbakkers zwierven heen en weer tussen Leiden en Hazerswoude.

De gebroeders Evert Jan en Roeland den Daas hadden in Hazerswoude een rijke ervaring opgedaan toen ze in 1899 de bloempottenfabriek van de Fries Douwe Nannes Pot overnamen, die in 1894 in de Haarlemmermeer aan de Ringdijk bij Aalsmeer was gesticht. Het werden succesvolle ondernemers in een bedrijf dat nog steeds bestaat. Minder goed verging het ruim dertig jaar eerder Jurje Simons Postema, die als enige Fries in latere jaren, en wel in 1865, Hazerswoude aandeed. Hij raakte kennelijk zo geïnspireerd door het bedrijf van Klaverwijden dat hij in 1866 – eveneens aan de Ringdijk in de Haarlemmermeer – een eigen bedrijfsje begon met bloempotten als hoofdartikel. Helaas moest hij het na een jaar weer verkopen, vermoedelijk omdat hij niet tijdig aan zijn financiële verplichtingen kon voldoen.⁶²

We hebben ons beperkt tot die werknemers die als pottenbakkers staan geregistreerd. Sommigen, en dat zijn altijd de uit de omgeving afkomstige en ter plaatse opgeleide arbeiders, werkten ook als pannebakker. De vertegenwoordigers van deze laatstgenoemde beroepsgroep kwamen bijna altijd uit de buurt, uit plaatsen als Alphen, Leiderdorp, Koudekerk of Zoeterwoude. Ook zij veranderden nogal eens van werkgever.

Werklust en De Nijverheid in één hand

Na de tragische dood van Van Coeverden werd Cornelis Filippo in het voorjaar van 1891 eigenaar van Werklust. Wat moest een Leidse timmerman met een dakpannen- en aardewerkfabriek? De combinatie is niet zo vreemd als ze op het eerste gezicht lijkt. Filippo, geboren in 1864, kwam uit een Leidse familie van baggerlieden, rioolruimers, metselaars en aannemers. Zijn vader, Johannes Willem Filippo, dreef daarnaast een pottenbakkerij in Leiden, die later door een oom, en vervolgens door een neef van Cornelis werd voortgezet. De nieuwe eigenaar van Werklust was dus van huis uit vertrouwd met het metier.

Twee jaar later kwam door het onverwachte overlijden van de jonge fabrikant Höfelt De Nijverheid aan de markt. Tijdens de publieke veiling werd het hoogste bod uitgebracht door een consortium van pannenbakkers uit de omgeving: Jacob Willem Clant en Pieter Jan Oosthoek uit Alphen, Hermanus Hendrikus Kloot, Mattheus Kloot en Petrus Adrianus Wernink uit Oudshoorn, David van Oordt uit Leiden en ten slotte Cornelis Filippo uit Hazerswoude. Wat hen ertoe bracht zich met elkaar over deze concurrentie te ontfermen is onduidelijk; verhinderen dat een buitenstaander zich hier zou vestigen? Lang heeft deze collectieve exploitatie niet geduurd, want een jaar later verkochten de zes collega's hun aandeel aan Cornelis Filippo, en zo kwamen beide fabrieken in één hand.

Cornelis Filippo bracht dynamiek in zijn bedrijf. Een jaar na aankoop van Werklust werd er een stoommachine geplaatst, die de kleimolen en waarschijnlijk ook persen aandreef. Dakpanfabrikanten uit de omgeving hadden die stap deels al eerder gezet; Van Coeverden en Höfelt waren er niet aan toegekomen en Geysbeek Molenaar zal geen ambities in die richting hebben gekoesterd. Er vonden de nodige bouwactiviteiten plaats, die in het archief van de gemeente Hazerswoude helaas maar ten dele zijn terug te vinden. Zo werden de door Maria van Diemen in 1840 gebouwde arbeiderswoningen gesloopt en in 1917 vervangen door een nieuw rijtje, dat er nog steeds staat.

De tweesporigheid in het assortiment bleef: dakpannen en aardewerk. Veel bloempotten en aanverwante artikelen ten behoeve van de tuinbouw zoals aardbeipotjes en zaaibakken, bouwkeraamiek als buizen en schoorsteen-

Aankondiging van de verkoop van De Nijverheid na het overlijden van J.H.A. Höfelt. *De Rijnbode*, 25 februari 1894.

Openbare Vrijwillige Verkoop

(tegenvolge van overlijden)*

in het Notarishuis aan „den Burg” te
LEIDEN,

bij opbod op Vrijdag 9. Maart 1894,
bij afslag op Vrijdag 16 Maart 1894,
telkens des voormiddags te 11 uren,
ten overstaan van W. F. KAISER,
Notaris te Leiden, van:

De in volle werking zijnde

**PANNEN, POTTEN en
TEGELFARBIEK,**

genaamd

»DE NIJVERHEID«,

onder de gemeente

HAZERSWOUDE,

op ¾ uur afstand van Leiden, bestaande in: Fabriekgebouw, Loodsen, Bergplaatsen, Koetshuis en Paardenstal, verdere Getimmerten, **MOESGROND**, Water en Boschhakhout, benevens

10 ARBEIDERSWONINGEN

met Getimmerten en Erve, alsmede een eerst onlangs nieuw gebouwd, modern ingericht 1153

HEERENHUIS

met spiegelruiten, gestukeerde zolders en marmeren schoorsteenmantels, bevattende beneden: vestibule en gang met wit marmer bevoerd, voorkamer met serre, nog eene voorkamer, achterkamer en keuken, en boven: 2 groote voorkamers, kleine voorkamer met balkon, 2 achterkamers en zolder met afgeschoten dienstbodenkamer, alles te samen groot

1 Hectare, 1 Are, 53 Centiaren.

Te veilen in 4 perceelen, als: 1 de fabriek, 2 het woonhuis, 3 een perceel moesgrond, 4 de arbeiderswoningen.

Dagelijks te bezichtigen van 12 tot 3 uren, met uitzondering van Vrijdag en Zaterdag, en te aanvaarden bij de betaling op 15 April 1894.

Meerdere inlichtingen zijn te verkrijgen ten kantore van voornoemden Notaris KAISER, Breestraat No. 157 te Leiden.

Twee beddingtegels uit de tijd van C. Filippo.

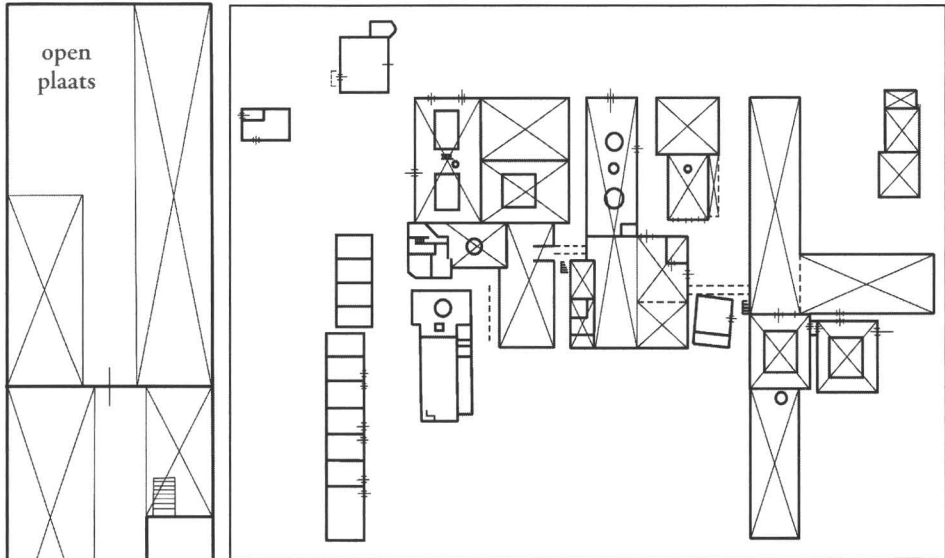

potten, en mogelijk een bescheiden segment huishoudelijk aardewerk. Bloempotten en buizen werden in toenemende mate door middel van persen in plaats van op de draaischijf vervaardigd; voor een deel van de productie, vooral de kleine stekpotjes en de grootste bloempotten, bleef men aangewezen op geschoolde pottenbakkers. We kunnen slechts enkele voorwerpen tonen die in de periode-Filippo zijn gemaakt. Twee beddingtegels, met de tekst "C. Filippo" respectievelijk "C. Filippo en Zn. Hazerswoude", dateren uit de periode 1891-1917. Beddingtegels zijn vlakke, rechthoekige, geperste tegels die in kassen op ijzeren roeden werden gelegd en zo een vloertje vormden waarop teelaarde werd gestort, zodat een verhoogd kweekbed ontstond waaronder de verwarmingsbuizen liepen. De dakpan met aan de onderzijde het wapen van Hazerswoude dateert misschien uit deze periode, maar zou ook later gemaakt kunnen zijn.

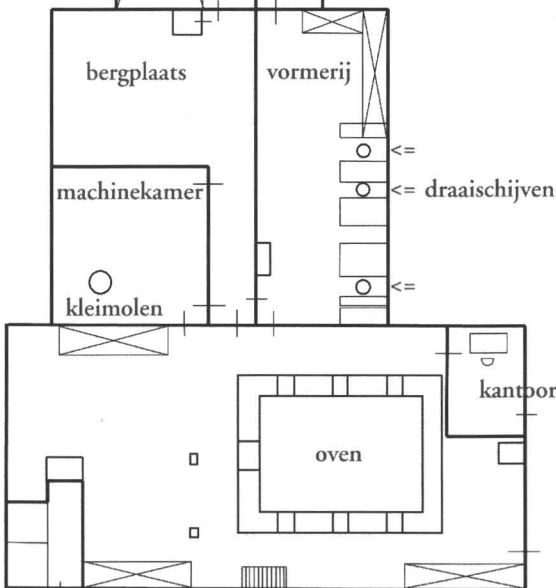
Cornelis Filippo en zijn vrouw Cornelia van Wijngaarden hadden drie zonen die werden voorbereid op een functie in het bedrijf: Johannes Willem (1889), Arnoldus Tennis (1894) en Cornelis Arnold Ebbo Dirk (1898). De twee laatstgenoemden verbleven enige tijd in Haarlemmermeer, naar we aannemen om ervaring op te doen in de bloempottenfabriek van de gebroeders Den Daas – ex-werknemers van Werklust – die in 1899 voor zichzelf waren begonnen. Johannes en ook Cornelis jr. werkten een tijdlang in een pannbakkerij in Echt (Limburg) die deel uitmaakte van het bedrijf en die als 'bijkantoor' werd omschreven.⁶³

In 1917, enige maanden voor zijn dood, droeg Cornelis Filippo zijn bedrijf over aan de volgende generatie, waarbij ook de juridische structuur werd gewijzigd. Zo ontstond de 'N.V. Electriche Kleiwarenfabriek Werklust en Nijverheid v/h C. Filippo', waarvan Johannes, 28 jaar, directeur werd en Cornelis jr., 19 jaar en op dat moment wonend te Echt, procuratiehouder. Hun moeder, Cornelia van Wijngaarden, werd een van de vijf commissarissen. Van dat vijftal maakten ook Pieter Boot sr. en Pieter Boot jr. deel uit; de laatste was tevens plaatsvervangend directeur.

Over de periode kort daarna hebben we een betrouwbare indruk van het assortiment doordat het bedrijf tweemaal deelnam aan de Utrechtse Jaarbeurs.⁶⁴ In 1919 exposeerde men "imitatie Keulse potten, boterpotten, industriepotten enz.". Ten gevolge van de stagnerende import van steengoed uit België en Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog ging men zich kennelijk

Plattegrond van Nieuw Werklust, naar een bouwaanvraag van mei 1965. Streekarchief Rijnlants Midden, Alphen a/d Rijn.

Plattegrond van De Nijverheid, naar een aanvraag hinderwetvergunning van juli 1920. Streekarchief Rijnlants Midden, Alphen a/d Rijn.

De Potterij, een van de bedrijfsgebouwen van Werklust. Er staat een overslaande vlamoven, geschikt voor bloempotten en ander aardewerk.

toeleggen op de fabricage van Keulse potten of iets wat daarop leek. Ook andere keramiekproducenten probeerden van deze schaarste te profiteren, door steengoed te maken of na te maken: de aardewerk- en buizenfabriek Verkouteren te Bergen op Zoom, Goedewaagen te Gouda, Regout te Maastricht en anderen. Huishoudelijk aardewerk, lange tijd een marginaal product, kreeg weer een prominentere positie toen de vraag ernaar toenam. In 1920 werd voor de tweede en laatste maal deelgenomen aan de Jaarbeurs, nu met een breder assortiment: dakpannen, schoorsteenpotten, terracotta holplaten en kannenbuizen, land-draineerbuizen, bloempotten voor kwekers, inmaak- en boterpotten, vuurvast aardewerk. Doelgroepen waren dus de bouw, land- en tuinbouw en huishoudens. Gemerkte of anderszins herkenbare producten uit deze periode hebben we tot dusver niet kunnen vinden.

In de tweede helft van 1924 woedde een korte machtsstrijd in het bedrijf. Directeur Johannes Willem Filippo meldde Dirk Koning – zoon van een in 1922 benoemde commissaris – aan als procuratiehouder. Kennelijk liep

de samenwerking niet goed, want twee maanden later werd Koning door Filippo ontslagen. Tien dagen daarna werd Filippo door zijn onderdirecteur Pieter Boot jr. met steun van diens medecommissarissen geschorst en Koning in zijn functie hersteld.

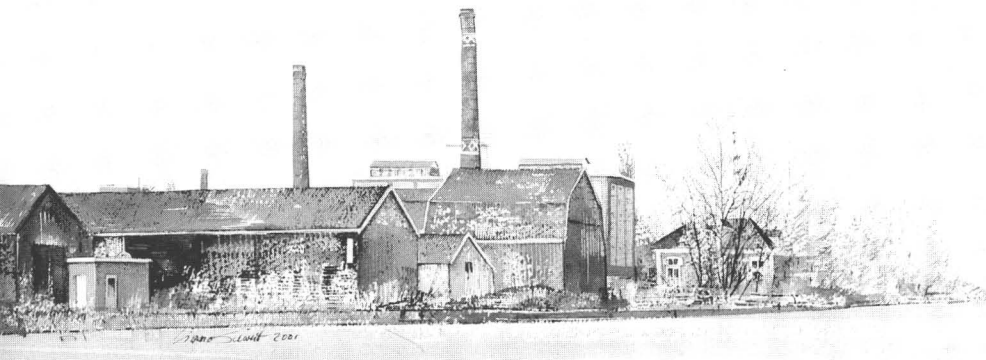
De Filippo's werden aan de kant geschoven; het bedrijf werd ingrijpend gereorganiseerd en gesplitst. Eind 1925 ontstond de N.V. Nieuw Werklust met Jan Blotkamp als directeur. De Filippo's kregen – vermoedelijk op grond van hun aandelenbezit in de vorige N.V. – nu De Nijverheid toegewezen, en in 1926 werd de N.V. Kleiwarenfabriek Nijverheid opgericht met Arnoldus Teunis Filippo als directeur. In de crisistijd, in 1931, ging De Nijverheid failliet; de bedrijfsgebouwen en de bijbehorende woningen zijn verdwenen.

Nieuw Werklust overleefde de economische malaise wel. Vanaf 1926 waren er leden van de familie Blanken als commissaris aan het bedrijf verbonden en vanaf 1934 maakte Dirk Blanken deel uit van de directie, eerst als adjunct onder Blotkamp, vanaf 1941 als directeur en eigenaar van de meeste aandelen.

De laatste fase – en de kansen op een vervolg

Onder de leiding van Dirk Blanken en later die van zijn zoons werd Nieuw Werklust als dakpannen- en bloempottenfabriek voortgezet. Vernieuwend was het bedrijf niet meer. Wanneer gekozen moest worden voor een bedrijfsstrategie, en collega's de weg opgingen van fusies, schaalvergroting en verdere mechanisering, sloeg de familie Blanken een andere richting in. Er vonden nog slechts bescheiden aanpassingen van het productieproces plaats, terwijl er de laatste decennia nauwelijks nog werd geïnvesteerd. De pannen en bloempotten vonden via de traditionele kanalen hun weg naar de markt, totdat omstreeks de laatste eeuwwisseling de productie geheel tot stilstand kwam. Het is de conserverende werking van deze bedrijfsstrategie geweest die ervoor heeft gezorgd dat er nu aan de Rijndijk een uniek complex staat, in talloze kleine stappen gebouwd en verbouwd in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Het is een van de laatste tastbare herinneringen aan een voor de Rijnstreek zo belangrijke bedrijfstak.

Nieuw Werklust vanaf de Rijnzijde.
Aquareel door Ciano Siewert, 2001.

Nu Nieuw Werklust de status van rijksmonument heeft verworven, krijgt het hopelijk een functie die of door de uitoefening van een bedrijf, of door voorlichtende of museale activiteiten – en liefst door beide – naar de keramiek blijft verwijzen. Provincie, gemeenten en Kamer van Koophandel hebben het als project ingebracht in het Convenant Oude-Rijnzone. Behoud van het complex is echter nog allerminst zeker; dat is pas het geval wanneer er een gegadigde is gevonden voor exploitatie op lange termijn.

De keramische geschiedenis van de Rijnstreek is aanzienlijk rijker dan het fragment dat hier is belicht, en nog slechts ten dele ontgonnen. We hebben ons beperkt tot de aardewerkproductie van Werklust en De Nijverheid in de negentiende eeuw, omdat deze bedrijven zich daarmee sterk onderscheidden, zowel van de ‘gewone’ pannenbakkerijen in de regio als van de aardewerkfabrieken.

Er is alle reden om de Rijnstreek nader in kaart te brengen. Voor wat de steenbakkerijen betreft zijn er publicaties van Johanna Hollestelle en Jansen, maar die blijven betrekkelijk globaal; over de panbakkerijen is nog minder bekend.⁶⁵

Van de pottenbakkerijen en grofaardewerkfabrieken hebben wij zelf onlangs die van Oudshoorn belicht, maar er is meer. Nadat in de achttiende eeuw alle pottenbakkerijen in Leiden en omgeving – behalve die van Oudshoorn – waren verdwenen, kwamen er in de negentiende eeuw nieuwe initiatieven, deels van ervaren vaklieden van elders, met name uit Friesland, deels van lokale ondernemers van buiten de aardewerksector. Ze vestigden zich in Zoeterwoude, Leiderdorp en Leiden, en sommigen bleven tot ver in de twintigste eeuw actief.

Groter en belangrijker is de bijdrage die de Rijnstreek in de twintigste eeuw leverde aan de ontwikkeling van de fijnaardewerkindustrie, waarbij het hele scala van kleinschalig vervaardigd, met de hand gedraaid kunstaaardewerk tot aan de gemechaniseerde productie van gebruiksaaardewerk voorkomt. Over Amphora in Oegstgeest, Brouwer, Zaalberg en Gerrit den Blanken in Leiderdorp en Ravelli in Valkenburg is het nodige gepubliceerd; Katwijk in Katwijk, Rijnland in Alphen, Vermeulen in Zoeterwoude en tal van anderen kregen tot dusver weinig of geen aandacht.

Zelfs in Hazerswoude-Rijndijk hebben in de twintigste eeuw op een steenworp afstand van Nieuw Werklust nog twee aardewerkfabrieken bestaan, waarover nauwelijks iets bekend is.⁶⁶ De belangrijkste was de N.V. Aardewerkfabriek Holland, opgericht in 1913, met Johannes A.M. van Well uit Leiden als directeur. In 1919 stond men, net als buurman Filippo, met Keuls aardewerk op de Utrechtse Jaarbeurs, later met vuurvast gebruiksaaardewerk, koffie- en theepotten en vazen. In 1923 werd 'Holland' omgedoopt in 'Pyraunon', in 1929 in 'Hollandia'. Het bedrijf heeft tot 1962 bestaan.

Tussen 'Holland' en 'Nieuw Werklust' werd in 1937 door Pieter Jacobus Luiting de Kunstaaardewerkfabriek 'Cedo Nulli' gevestigd. Eind 1938 volgde de verplaatsing naar Leiderdorp, waar het bedrijf tot 1951 heeft gewerkt.

Terugblik

De dakpannen- en bloempottenfabriek Nieuw Werklust, anno 2003 nog steeds gesitueerd aan de Oude Rijn te Hazerswoude, heeft een lange en rijke voorgeschiedenis die teruggaat tot in de zeventiende eeuw, toen op die plek een zogenoemde pan- en estrikkbakkerij werd opgericht, zoals er vele zijn geweest in de Rijnstreek. In 1804, in een periode van economische malaise,

Nieuw Werklust anno 2003.

werd de pannenbakkerij het eigendom van Adrianus van Diemen. Deze fabrikant streefde assortimentsverbreding na en vond deze in het ontwikkelen van eesttegels en andere keramische elementen, benodigd voor droogvloeren van mouterijen en meekrapstoven. In Hazerswoude trachtte hij het in 1795, in zijn Katwijkse periode, verkregen octrooi te verlengen en uit te bouwen. Tweemaal, in 1809 en 1820 bracht hij zijn producten onder de aandacht via nationale nijverheidstentoonstellingen. Hoewel zijn hardnekkige pogingen om een monopoliepositie ten aanzien van de vervaardiging van en de handel in eesttegels te verkrijgen mislukten, overleefde het bedrijf de moeilijke eerste decennia van de negentiende eeuw – zij het met schulden bezwaard.

Na het overlijden van Adriaan van Diemen werd het bedrijf voortgezet door zijn dochter Maria. Haar broer en zus verwierpen in 1834 de ouderlijke erfenis, waarna Maria de handen vrij had om nieuwe wegen in te slaan. In die tijd kreeg de fabriek ook een naam: Werklust.

Intussen was in 1832 even ten oosten van de pannenbakkerij door Petrus Jacobus Runckel De Nijverheid opgericht, een moderne aardewerkfabriek met tien arbeiderswoningen, met als aanvankelijk doel de fabricage van vormen en potten bestemd voor suikerraffinaderijen. Hiervan kwam weinig terecht; eerst ten gevolge van het teloor gaan van de vennootschap met de pottenbakker Gerhard Wantink, die een en ander moest realiseren, vervolgens door het verongelukken van de fabrikant in 1835. Ondanks deze negatieve factoren betekende de komst van De Nijverheid de introductie in Hazerswoude van een nieuw keramisch werkterrein. Pottenbakkers uit Friesland, Bergen op Zoom, Utrecht en in mindere mate Gouda deden hun intrede; ze maakten er Fries, Bergs en Frankforter aardewerk en bloempotten. Terwijl Geertruida Escher, weduwe Runckel, na het overlijden van haar echtgenoot het roer omgooide en ging investeren in de traditionele dakpannen en vloertegels, ontstond in de oude dakpannen- en eesttegelbakkerij van Maria van Diemen nu juist groot enthousiasme voor vernieuwing in de richting van het aardewerk. Aldus stonden er tussen 1835 en 1840 in Hazerswoude twee vrouwen aan de leiding die beiden een overlevingsstrategie zochten en door elkaars bedrijf werden geïnspireerd. Waar leidde dit toe? Toen De Nijverheid in 1841 van eigenaar wisselde, lag het accent daar op de dakpannen en vloertegels, en dat zou zo blijven. Op Werklust was inmiddels Gerhard Wantink, de ex-vennoot van Runckel binnengehaald, en hoewel die in 1838 al weer vertrok, is toen de basis gelegd voor een bedrijfsvoering waarbij pottenbakkersproducten een grotere rol gingen spelen. In 1840-1841 werd in de persoon van Paulus J. Klaverwijden, de 23-jarige zoon van de Zoeterwoudse notaris, de benodigde financiële en organisatorische hulp gevonden om de plannen ten uitvoer te brengen. Met deze jongeman werd een succesvolle vennootschap gesloten, die het bedrijf in goede banen leidde en voor continuïteit zorgde. Aanvankelijk experimenteerden 'Van Diemen en Klaverwijden' met de suikervormen, die het product van De Nijverheid hadden moeten worden. Ze vroegen – en kregen – zelfs in 1841 een octrooi voor een vernieuwd fabricageproces. Het succes moet matig zijn geweest; voor andere producten, zoals buizen, schoorsteenpotten en duikerpijpen en in toenemende mate bloempotten, was een betere markt.

Maria van Diemen trad in 1856 – ze was toen 74 jaar – uit de vennootschap en Klaverwijden werd enige eigenaar van Werklust, dat hij

in 1878, toen hij ziek werd en overleed, als een florissante en schuldenvrije onderneming achterliet. Ook zijn opvolger, Johannes van Coeverden uit Amsterdam, die het bloempottenassortiment nog verder uitbouwde, liet een solide bedrijf na toen hij in de barre winter van 1890-1891 op tragische wijze om het leven kwam.

De Nijverheid intussen, die bijna vijftig jaar onder leiding van Samuel Geysbeek Molenaar had gestaan en dakpannen, vloertegels en daarnaast aardewerk had gefabriceerd, bleef de laatste jaren wat achter bij Werklust. In 1889 kwam er uit Kampen een nieuwe, jonge eigenaar, Jacob H.A. Höfelt, die helaas niet de tijd kreeg om de fabriek te vernieuwen. Hij overleed plotseling in 1893.

Deze twee onvoorziene sterfgevallen, vlak na elkaar, van jeugdige fabrikanten, hebben er mede toe geleid dat Werklust en De Nijverheid in handen van één eigenaar zijn gekomen: de timmerman-aannemer Cornelis Filippo, wiens familie in Leiden onder meer een pottenbakkerij dreef, waardoor hij niet onbekend was met de branche.

Filippo en zijn drie zonen zetten het bedrijf in gemoderniseerde vorm voort, waarbij de variatie in producten, die vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw succesvol was, bleef gehandhaafd. Na allerlei verwickelingen werden de twee bedrijven weer gesplitst. De Filippo's kwamen op een zijspoor en kregen De Nijverheid toegewezen, dat na enige jaren failliet ging. Werklust ging vanaf 1926 verder als Nieuw Werklust en kwam in bezit van de familie Blanken. Hun uiterst behoudende investeringsbeleid heeft ertoe geleid dat het huidige fabriekscomplex een uniek beeld geeft van de pannen- en pottenfabricage in de Rijnstreek in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Nu het op de monumentenlijst is geplaatst, biedt dat de mogelijkheid er productie- en museale activiteiten onder te brengen die recht doen aan de rijke en deels nog onontgonnen keramische geschiedenis van de Rijnstreek.

Bijlage.

De pottenbakkers en fabrikanten van Werklust en De Nijverheid.

De namen van de pottenbakkers die in Hazerswoude gewerkt hebben tussen 1833 en ca. 1890 zijn verzameld met behulp van de Burgerlijke Stand (vóór 1846), de Volkstelling van 1846 en de Bevolkingsregisters 1850-1890 van de gemeente Hazerswoude. Daarnaast zijn gegevens verkregen uit andere woonplaatsen. De fabrikanten zijn gevolgd vanaf 1804 tot aan het begin van de twintigste eeuw.

Zoveel mogelijk is aangegeven voor welk bedrijf men gewerkt heeft. Die toedeling vond plaats op basis van adresgegevens – verbleef men in een bedrijfswoning van de ene of de andere fabriek; ontbraken die, dan werd nagegaan of er via getuigen bij geboorte en huwelijk of aangeven bij overlijden, waarvoor als regel vrienden of naaste bureu werden uitgenodigd, verbindingen waren met mensen waarvan wel bekend was waar ze woonden of werkten.

Angent, Johannes

geb. Gennep, 1810; overl. Utrecht 1870
geh. m. Cornelia de Kruijff
tussen 1846 en 1850 van Utrecht naar
Hazerswoude
1864 van Hazerswoude naar Utrecht
waarschijnlijk meesterknecht bij
De Nijverheid

Blansjaar, Nicolaas

geb. Leiden, 1831; overl. Leiden 1881
geh. 1859 m. Judith Catharina Luxemburg
geh. m. 1875 Jacoba Paulus
1865-1873 werkzaam bij Werklust; daarvoor en daarna in Leiden

Bossong, Petrus (ook: Bosson, Bossing, Bossung)

geb. Boxmeer 1803; overl. Hazerswoude 1865
geh. Utrecht 1836 m. Christina van Amersfoort
vóór 1839 van Utrecht naar Hazerswoude; tot aan zijn dood werkzaam bij Werklust, waarschijnlijk als meesterknecht

Boting, Cornelis

geb. Alphen, 1856; pottenbakker, waarschijnlijk ook panbakker; kleinzoon van Hendrikus sr.
geh. 1887 te Hazerswoude m. Adriana van der Peet

ca. 1875-1891 werkzaam bij De Nijverheid; daarna naar Leiderdorp

Boting, Hendrik jr.

geb. Alphen, 1860
1891 van Hazerswoude naar Leiderdorp

Boting, Hendrikus sr.

geb. Alphen 1805; pottenbakker, later panbakker
geh. m. Johanna Hartman
1841-na 1861 werkzaam bij De Nijverheid
Er hebben in de 19e eeuw tal van leden van de familie Boting in Hazerswoude gewerkt, de meeste als panbakker. Hier zijn alleen degenen opgenomen die (ook) als pottenbakker werkzaam waren

Coeverden, Johannes Pzn. van

geb. Amsterdam 1852; overl. Zoeterwoude 1891
geh. in 1879 m. Sandrina Cornelia van der Weijden
1878-1891 fabrikant en eigenaar van Werklust

Daas, Evert Jan den

geb. Maarssen 1851; overl. Haarlemmermeer 1921
geh. m. Anna van Gelderen
1876 uit Zoeterwoude naar Hazerswoude
1899 uit Hazerswoude naar Haarlemmermeer; pottendraaier bij Werklust

Daas, Roeland den

geb. Leiderdorp 1856
1877 uit Zoeterwoude naar Hazerswoude
1899 uit Hazerswoude naar Haarlemmermeer; pottendraaier bij Werklust

Diemen, Adrianus van sr.

geb. Alphen a/d Rijn 1754; overl. Hazerswoude 1824
geh. m. Jannetje van Ginhoven, geb. Rijnsburg; overl. Hazerswoude 1826
plm. 1778-1799 fabrikant van pannen, estriken en eesttegels te Katwijk a/d Rijn
1799-1804 grutter te Noordwijk binnen
1804-1824 fabrikant van pannen, estriken, eesttegels, bloempotten etc. te Hazerswoude

Diemen, Adrianus van jr.

geb. Moordrecht 1808; kleinzoon van de fabrikant Adrianus sr.
geh. Leiden 1840 m. Hermina Francina Duchatel
1840-ca. 1841 werkzaam bij Werklust

Diemen, Maria van

geb. Katwijk a/d Rijn 1782; overl. Veur 1860, dochter van Adrianus sr.
1824-1834 leidt namens de erven het bedrijf van haar vader
1834-1840 eigenares van Werklust en fabrikante
1840-1856 vennootschap met mede-eigenaar Paulus J. Klaverwijden

Draaisma, Gerrit Alberts

geb. Franeker 1796; overl. Leeuwarden 1853
geh. Leeuwarden 1825 m. Neeltje Krot
1838-ca. 1844 werkzaam bij De Nijverheid

Filippo, Arnoldus Teunis

geb. Hazerswoude 1894
geh. m. Johanna Dorrepaal
1917-1926 werkzaam bij Werklust en De Nijverheid

1926-1931 directeur van De Nijverheid

Filippo, Cornelis

geb. Leiden 1864; overl. Hazerswoude 1917

geh. m. Cornelia van Wijngaarden

1891-1917 fabrikant en eigenaar van Werklust

1893-1917 fabrikant en mede-eigenaar, vanaf 1894 eigenaar van De Nijverheid

Filippo, Cornelis Arnold Ebbo Dirk

geb. Hazerswoude 1898

geh. m. G.Woudstra

1917-1924 procuratiehouder en mede-eigenaar van Werklust en De Nijverheid

Filippo, Johannes Willem

geb. Leiden 1889; overl. 1938

geh. m. Maria de Graaf

1917-1924 directeur en mede-eigenaar van Werklust en De Nijverheid

Geuker, Johannes (ook Goeke)

geb. Oudshoorn 1818

geh. m. Petronella Binnendijk

1843 uit Alphen naar Hazerswoude; tussen 1846 en 1850 vertrokken; werkte bij De Nijverheid

Geerling, Johannes Stephanus

geb. Doesburg 1855; overl. Den Haag 1932

geh. Delft 1878 m. Bartha van Brakel

1883 uit Zoeterwoude naar Hazerswoude;

1884 naar Delft, aldaar werkzaam bij

J. Renaud tot na 1915

Geijsbeek Molenaar, Samuel

geb. Doetinchem 1818; overl. Velp 1898

geh. m. Elisabeth Magdalena de Vijver

1841-1889 fabrikant en eigenaar van De Nijverheid

Goudriaan, Jacobus

geb. Woubrugge 1821; overl. Hazerswoude 1865; pottenbakker en panbakker

geh. Hazerswoude 1848 m. Adriana van Rhee

geh. Hazerswoude 1858 m. Cornelia Hoogerbrugge

vóór 1844 naar Hazerswoude; tot zijn dood in 1865 werkzaam bij Werklust

Goudriaan, Tijmen

geb. Woubrugge 1825

vóór 1844 naar Hazerswoude; 1867 vertrokken naar Alphen; werkzaam bij Werklust

Groh, Alewisijs (ook Louis Groo)

geb. Koblenz 1804 (ook Arnhem 1805); overl. Gouda 1868

geh. m. Catharina Gerhards, pottenkoopvrouw

1845 uit Doesburg naar Hazerswoude; na

1846 vertrokken naar Utrecht; werkte bij De Nijverheid

Groot, Hendrik Jans de

geb. Workum ca. 1792; suikervormbakkersknecht; overl. Bolsward 1852

geh. Bolsward 1822 m. Annaatje Taekes Taeklema

ca. 1833-ca. 1840 in Hazerswoude, eerst bij De Nijverheid, later bij Werklust

Hakmes, Jan Pieter

geb. Gouda ca. 1788; overl. Alkmaar 1847

geh. Gouda 1817 m. Geertrui Romijn

1835 werkzaam bij De Nijverheid; taxa-

teur van de fabrieksgoederen van Runckel

Halm, Klaas van

geb. Leiderdorp 1836, overl. Hazerswoude 1912; eenmaal pottenbakker, meestal panbakker
geh. m. Petronella Bouwmeester
vóór 1887 naar Hazerswoude; werkzaam bij De Nijverheid

Halma, Heere Jacobs

geb. Workum 1802
geh. Workum 1829 m. Tjitske Lenses Fortuin
ca. 1836-ca. 1838 werkzaam bij De Nijverheid

Höfelt, Jacob Hector Aleid

geb. Kuinre 1858; overl. Hazerswoude 1893
geh. m. Cornelia Johanna Bentfort
1889-1893 fabrikant en eigenaar van De Nijverheid

Jansen, Hendrikus Lambertus

geb. Arnhem ca. 1793; overl. Utrecht 1854
geh. Arnhem 1815 m. Johanna de Geest
ca. 1833 naar Hazerswoude; vóór 1840 naar Utrecht; werkte bij De Nijverheid

Kalmeijer, Arnoldus

geb. Oudshoorn 1810; overl. Leiden 1871; was de laatste pottenbakker van Oudshoorn
geh. m. Margaretha van Eijk
1849 van Oudshoorn naar Hazerswoude; 1854 naar Leiden

Kiene, Andries

geb. Delft ca. 1773; overl. Hazerswoude

1840; pottenbakker en panbakker
geh. Delft 1799 m. Petronella Elisabeth Mirande

1804-1806 pijpenmaker te Delft; 1824 in Hazerswoude als panbakker; 1826 pottenbakker; geeft het overlijden van mevr. Van Diemen aan; hij is de oudste pottenbakker van Werklust die we hebben gevonden

Klaverwijden, Paulus Jacobus

geb. Zoeterwoude 1817; overl. Hazerswoude 1878
1840-1856 samen met Maria van Diemen fabrikant en eigenaar van Werklust
1856-1878 fabrikant en eigenaar van Werklust

Klink, Teunis

geb. Hazerswoude 1812; overl. Hazerswoude 1863; meestal pottenbakker, soms panbakker
geh. Hazerswoude 1839 m. Hendrina Vergeer
tot zijn dood in 1863 werkzaam bij Werklust

Kort, Jacobus de

geb. Hazerswoude 1862
geh. ca. 1887 m. Neeltje Bosman
1893 vertrokken naar Jutphaas; tot die tijd werkzaam bij De Nijverheid

Muys, Willem Arnoldus

geb. Schoondijke 1863; overl. Hazerswoude 1892
geh. Delft 1882 m. Johanna Margareta Elfferich
werkzaam in Delft en Haarlem; kort werkzaam in Hazerswoude

Nieuwenhuizen, Izaak

geb. Leiden 1848
 geh. Leiden 1873 m. Maria Franken
 1867 uit Leiden naar Hazerswoude; terug
 naar Leiden; Hazerswoude; 1871 naar
 Leiden
 werkte bij De Nijverheid

Nieuwenhuizen, Pieter

geb. Leiden 1842; overl. Leiden 1916;
 pottenbakker en panbakker
 geh. Leiden 1842 m. Johanna van Went
 geh. m. Jannetje Wagemans
 1867 uit Leiden naar Hazerswoude; 1874
 naar Leiden; daartussen ca. 3x heen en
 weer naar Leiden; werkte bij De Nijver-
 heid

Nieuwkerk, Elizeus van

geb. Hazerswoude 1827
 1846 pottenbakker bij Werklust; voor
 1850 naar Leiden als schipper

Noest, Mozes

geb. waarschijnlijk Leiden, ca. 1810
 1836 pottenbakker, waarschijnlijk bij
 De Nijverheid

Noordhuizen, Gerrit

geb. Bergen op Zoom 1801; overl.
 Bergen op Zoom 1870; broer van
 Huibrecht
 geh. Bergen op Zoom 1827 m. Geer-
 truida van der Kuil
 1833 uit Bergen op Zoom naar Hazers-
 woude; 1835 terug naar Bergen op
 Zoom; werkte bij De Nijverheid

Noordhuizen, Huibrecht

geb. Bergen op Zoom 1795; overl.
 Bergen op Zoom 1876

geh. Steenberg 1813 m. Cornelia
 Cornelisse
 geh. Bergen op Zoom 1827 m. Johanna
 van de Linde
 1833 uit Bergen op Zoom naar Hazers-
 woude; 1835 terug naar Bergen op
 Zoom; werkte bij De Nijverheid

Postema, Jurre Simons

geb. Workum 1836; overl. Amsterdam
 1911 als godsdienstonderwijzer
 geh. Bolsward 1863 m. Gesina Cornelia
 Jurritsma
 mei 1865 uit Bolsward naar Hazers-
 woude; november 1865 naar Haarlem-
 mermeer, waar hij een eigen bedrijf
 startte, dat tot 1867 bestond

Prins, Bernardus

geb. Hazerswoude 1820
 geh. Hazerswoude 1850 m. Leentje
 Bunnik
 van voor 1846 tot na 1850 werkzaam bij
 De Nijverheid

Ree, Jacob van

geb. waarsch. Alphen, 1799; pottenbakker
 en panbakker
 geh. m. Johanna Smits
 geh. m. Niesje Boon
 1829 van Alphen naar Hazerswoude;
 1867 naar Alphen; belangrijk personeels-
 lid bij Werklust

Reen, Douwe/Dominicus van

geb. Bolsward 1821, overl. Leiden 1906
 geh. Leiden 1849 Johanna Wilhelmina
 Heijkoop
 geh. Leiden 1858 Elisabeth de Vos
 woont afwisselend als pottenbakker,
 panbakker en schippersknecht in

Hazerswoude, Leiden, Zoeterwoude en Oegstgeest; van 1862 tot 1879 bij De Nijverheid; ca. 1883 eveneens

Reen, Jan van

geb. Bolsward 1823, overl. Leiden 1883; pottenbakker, soms panbakker
geh. Leiden 1847 m. Jansje van der Baan woont afwisselend in Leiden en Hazerswoude; werke bij De Nijverheid

Reen, Johannes van

geb. Bolsward 1819, overl. Leiden 1840 woonde in Hazerswoude, werkte bij De Nijverheid

Reen, Johannes van

geb. Leiden 1859; zoon van Douwe/ Dominicus
geh. Leiden 1884 m. Elisabeth Lut 1884 uit Leiden naar Hazerswoude; 1885 terug naar Leiden; werkte bij De Nijverheid

Reen, Lambertus van

geb. Franeker 1830; pottenbakker en panbakker
geh. Leiden 1854 m. Huberdina Clavan afwisselend werkzaam in Hazerswoude, Leiden, Delft, Schiedam en Gouda; omstreeks 1846 en tussen 1865 (of eerder) en 1873 werkzaam bij De Nijverheid

Reen, Simon Wopkes van

geb. Bolsward ca. 1787; overl. Hazerswoude 1836; vader van Johannes, Jan, Douwe en Lambertus
geh. Bolsward 1810 m. Elisabeth Rondaan
ca. 1834 uit Leeuwarden naar Hazerswoude; werkte voor De Nijverheid

Röhrrer, Frans Ignaz

geb. Achern in Baden 1812
geh. Zoeterwoude 1845 m. Geertruida Johanna Oltz
vóór 1844 naar Hazerswoude; na 1846 maar voor 1848 naar Leiden; 1850 naar Delft; van daar in 1851 naar Maastricht; werkte bij Werklust

Runckel, Petrus Jacobus en Geertruida Catharina Escher

geb. Geertruidenberg 1780; overl. Hazerswoude 1835
geh. m. Geertruida Catharina Escher, geb. Denekamp 1791; overl. Warmond, 1879 1832 oprichter van De Nijverheid, (samen met Gerhard Wantink); eigenaar tot 1835
1835-1841 Geertruida Escher zet het bedrijf voort

Schouten, Pieter

geb. Oudshoorn 1798; overl. Gouda 1861
geh. m. Mattje van der Horst
geh. Gouda 1850 m. Henrica Colliné 1834 te Hazerswoude; werkte bij De Nijverheid

Sluijmer, Dirk

geb. Zoeterwoude 1841, overl. Hazerswoude 1881
geh. m. Martina van Leeuwen 1870 gevestigd te Hazerswoude; potten-draaier bij Werklust

Sluijmer, Jan

geb. Zoeterwoude ca. 1843
geh. m. Antje Boon
geh. 1890 m. Antje Vierbergen 1868 van Zoeterwoude naar Hazers-

woude; 1903 naar Hillegom; pottendraaier bij Werklust

Varik, Balten van

geb. Bodegraven ca. 1788, overl. Hazerswoude 1854
 geh. m. Klaasje Winkel
 1833 uit Zoeterwoude naar Hazerswoude; aanvankelijk De Nijverheid, later Werklust

Vergunst, Bernardus

geb. Hazerswoude 1818, overl. Hazerswoude 1862
 geh. Hazerswoude 1847 Jacoba Roessen
 steeds werkzaam bij Werklust

Verhoogt, Gabriël

geb. Leiden 1862
 geh. Leiden 1883 m. Elisabeth Korenhof
 1884 uit Leiden naar Hazerswoude; 1889 terug naar Leiden; werkte bij De Nijverheid

Vermeulen, Hermanus

geb. Gouda 1807, overl. Gouda 1865
 geh. Gouda 1833 m. Heiltje Bedijs
 voor 1843 gevestigd uit Gouda; na 1844 maar voor 1850 terug naar Gouda; werkte bij Werklust

Visser, Egge Hylkes

geb. Workum 1801, overl. Hazerswoude 1833
 geh. Oudshoorn 1824 m. Antje Alberts
 Draaisma

1833 uit Friesland naar Hazerswoude; werkte bij De Nijverheid

Vries, Douwe/Dominicus de

geb. Delft 1800; overl. Leiden 1877
 gevestigd ca. 1834; vertrokken na 1842; waarschijnlijk eerst bij De Nijverheid, daarna bij Werklust

Wantink, Gerhard

geb. Hummelo 1798
 1815 'Topffabrikant' te Wehl
 1833 vennootschap met P.J. Runckel van De Nijverheid
 1834 tm. 1837 werkzaam bij Werklust, daarna vertrokken

Wichtenbroek, Rienk

geb. Workum 1774; overl. Norg in het 3e gesticht te Veenhuizen, 1849
 geh. Workum 1815 m. Aaltje Siertsema, wed. Potma
 geh. Workum 1819 m. Tetje Kort
 geh. Franeker 1833 m. Helena de Vries
 ca. 1834 uit Franeker naar Hazerswoude; voor 1836 naar Arnhem; werkte bij De Nijverheid

Wies, Cornelis

geb. Ter Aar 1831; overl. Schiedam 1886 als brandersknecht
 geh. m. Marijtje van Varik
 1867 uit Rotterdam naar Hazerswoude; 1877 naar Schiedam; werkte bij Werklust

Noten

1. Streekarchief Rijnlands Midden te Alphen a/d Rijn (SARM), Oud Rechterlijk Archief Hazerswoude (ORAH), inv.nr. 106, *Register der voorwaarden van vaste goederen te Hazerswoude*, f. 89.
2. ORAH, inv.nr. 49, *Protocolboeken van vaste goederen te Hazerswoude*, f. 194.
3. ORAH, inv.nr. 117, *Inventarissen en rekeningen van insolvente boedels*.
4. ORAH, inv.nr. 45, *Protocolboeken*: op 12 mei 1757 verkoopt de weduwe van Cornelis van Rijn het bedrijf aan de zonen Pieter en Gerrit; inv.nr. 108, *Register der voorwaarden van vaste goederen*: op 30 september 1776 verkoopt de weduwe van Gerrit van Rijn de helft van het bedrijf aan Pieter van Rijn.
5. ORAH, inv.nr. 41, *Protocolboeken*, f. 127v.
6. ORAH, inv.nr. 37, *Protocolboeken*, f. 114v.
7. ORAH, inv.nr. 35, *Protocolboeken*, f. 97.
8. ORAH, inv.nr. 39, *Protocolboeken*, f. 370: Maarten Verhagen verkoopt een vierde gedeelte aan zijn broer Nicolaas.
9. ORAH, inv.nr. 53, *Protocolboeken*, f. 377.
10. Nationaal Archief Den Haag (NA), Rechterlijk Archief Katwijken en 't Zand, inv.nr. 51, *Register van aangekondigde verkopen van onroerend goed, 1729-1802*.
11. Jacob Buys, *De bierbrouwer* (Dordrecht 1798). Het is een van de delen uit de bekende reeks 'Volledige beschrijving van alle konsten, ambachten, handwerken, fabrieken, trafieken, derzelver werkhuisen, gereedschappen, enz.'
12. Johanna Hollestelle, 'Tets over eesten en eeststenen', *Bijdragen en Mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkskunde 'Het Nederlands Openluchtmuseum'* 52 (1982) nr. 2, 22 e.v.
13. NA, Provisionele Representanten van het Volk van Holland 1795-1796 (toegang 3.02.01), inv.nr. 42, *Ingekomen stukken november 1795*; hierin bevindt zich een afschrift van het rekest aan de Staten van Holland, dat in het archief van de Staten zelf niet meer aanwezig is.
14. Zie noot 13 en ook in hetzelfde archieffonds inv.nr. 56, *Octrooien*, 9 november 1795 rekest en octrooi; inv.nr. 27, *Decreten van de provisionele repraesentanten van het Volk*

- van Holland* van november en december 1795, 6e deel, 1e stuk, p. 147.
15. NA, Provinciaal Bestuur (toegang 3.02.02), inv.nr. 35, *Ingekomen stukken*, 11 juni 1796.
 16. Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem, Archief Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid en Handel, inv.nr. 45, 4 dossier eeststenen.
 17. Verkoop pannenbakkerij: NA, Rechterlijk Archief Katwijken en 't Zand, inv.nr. 51, *Register van aangekondigde verkopen*, 11 april 1799; aankoop grutterij: NA, Rechterlijk Archief Noordwijk, inv.nr. 254, *Akten van verkoop van onroerend goed 1784-1810*, 13 november 1799.
 18. NA, Staatssecretariaat onder Lodewijk Napoleon (toegang 2.01.01.07), inv.nr. 409, *Verbaal op de requesten*, 1 oktober 1805, nr. 5.
 19. NA, Binnenlandse Zaken 1796-1813 (toegang 2.01.12), inv.nr. 663, 8 september 1809, nr. 3.
 20. Hollestelle, 'Iets over eesten en eeststenen', 26.
 21. Vriendelijke mededeling van drs. Sebastiaan Ostkamp te Amsterdam.
 22. Zie voor pottenbakkersmerken uit Bergen op Zoom en Oosterhout: Adri van der Meulen en Paul Smeele, 'Oosterhout als pottenbakkerscentrum', *Antiek* 24, nr. 1 en 2 (juni en september 1989) 2 e.v. en 63 e.v. Producenten van Frankfurter aardewerk die hun werk van hun initialen voorzagen zijn Johan en Quirijn Gibbon te Gouda, Teunis van Tellingen te Arnhem en Pieter van der Aa te Delft. Van de Gibbons en Van Tellingen is dat tot nu toe alleen uit schriftelijke bronnen bekend; gemerkte stukken zijn nog niet gevonden. In het Openluchtmuseum te Arnhem bevindt zich een evenveeltjespan met het merk PVDA; we schrijven dit voorwerp toe aan Pieter van der Aa. Zie E.M.Ch.F. Klijn, *Loodglazuuraardewerk in Nederland; de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum* (Arnhem 1995) 138.
 23. NA, Binnenlandse Zaken (toegang 2.04.01), inv.nr. 35, 27 februari 1815.
 24. NA, Binnenlandse Zaken, inv.nr. 4040, 24 oktober 1816.
 25. De opsomming is ontleend aan een bijlage bij de brief van Van Diemen uit noot 27. Een beknoptere versie is opgenomen in de tentoonstellingscatalogus; van belang is dat Van Diemen over 'stoven' spreekt, wat zowel 'voetstoof' als 'drooginrichting' kan betekenen, maar dat in de catalogus uitdrukkelijk sprake is van 'voetstoven'. Zie: *Catalogus aanwijzende de namen en woonplaatsen van de fabrikanten van het Koninkrijk, met eene korte opgave der voortbrengselen hunner nijverheid* (Gent 1820).
 26. *Rapport der hoofdcommissie ter beoordeling der voorwerpen van nationale nijverheid te Gent in de maand augustus 1820, aan Zijne Excellentie den Minister van het Publiek Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën* ('s-Gravenhage 1820); over de teruggevonden medaille: *Rijn en Gouwe*, 14 juli 1963. Waar de medaille zich nu bevindt is onbekend.
 27. NA, Binnenlandse Zaken afd. Nijverheid en voorgangers (toegang 2.04.23.01), inv.nr. 92, repert. nr. 6519.
 28. NA, Provinciaal Bestuur Zuid-Holland 1814-1844 (toegang 3.02.20), inv.nr. 3662, ordernr. 1810.

29. H.P. Fölting, *Genealogie van het Nederlandse geslacht Escher* (Den Haag 1977). Voor de lezer die geïnteresseerd is in de vraag of Geertruida Escher familie is van de kunstenaar Maurits C. Escher, geboren in 1898, een bevestigend antwoord. De laatste stamt af van de broer van haar vader, David George, die arts was.
30. Gemeentearchief Leiden (GAL), Notaris H. Roskes, akte 22 d.d. 26 januari 1833.
31. Gemeentearchief Wehl, inv.nr. 20, *Stammrolle der Gemeinde Wehl*. Wehl was tot 1816 een Kleefse enclave. In 1811 of 1812 werd er een pottenbakkerij opgericht door Johann Friedrich Kastner uit Kalkar. Wantink moet van hem het vak geleerd hebben; hij komt zelf niet uit een pottenbakkersfamilie – zijn vader was schoenmaker. Gerhard moet voor 1826 uit Wehl zijn vertrokken.
32. Adri van der Meulen en Paul Smeele, 'De pottenbakkers van Oudshoorn. Friezen en Brabanders in de Sniep', *De Viersprong. Orgaan van de Historische Kring Alphen ald Rijn* 18 (2001) nr. 67.
33. Centraal Bureau voor de Genealogie, Den Haag (CBG), familieadvertenties Runckel.
34. SARM, Notaris Thesingh, Hazerswoude, 21 oktober 1835, akte 61.
35. Over Bergen op Zoom als pottenbakkerscentrum: C.J.F. Sloomans, L.J. Weijs, C.C.J. van de Watering, *Tussen hete vuren* (Tilburg 1970) 2 delen, en: Gerrit Groeneweg, *Bergen op Zooms aardewerk* (Waalre 1992). De gegevens die de laatstgenoemde auteur over de familie Noordhuizen verstrekt (p. 154) zijn grotendeels onjuist en overgenomen van: F. Gieles, 'Over fopglazen en fopkannen in het algemeen en enkele Bergen op Zoomse fopkannen in het bijzonder', *Brabants Heem* 28 (1976). Groeneweg toont op p. 106, afb. 63 enkele imitaties van het Bergse stempel. Interessant is een zeldzaam type, waarbij onder de drie kruisjes de letters HBOZ voorkomen. Dit stempel komt voor op een scherf van een melkteil die gevonden is in Hellevoetsluis. Het zou de Hazerswoudse variant van het Bergse stempel kunnen zijn, gebruikt door de gebroeders Noordhuizen, maar hiervoor is vooralsnog geen verder bewijs.
36. Over de Frankfurter potten en de migratie van Duitse pottenbakkers: Adri van der Meulen en Paul Smeele, *De IJssel, Doesburg 1841-1969, portret van een Gelderse pottenbakkerij* (Doesburg 1999); Töpfer, Kramer, *Pottenbakkers; Keramik zwischen IJssel und Berkel* (Borken 2000).
37. SARM, Notaris Thesingh, Hazerswoude, 24 maart 1836, akte 37.
38. Gemeentearchief Den Haag, Notaris Donker Curtius, 1 en 15 maart 1841, akten 5 en 12. Aangehecht was de verklaring van de rechtbank te Leiden waarmee toestemming tot de verkoop werd gegeven.
39. Deze lijsten zijn raadpleegbaar op de website van de Dirk van Eck-Stichting.
40. SARM, Gemeente Hazerswoude, inv.nr. 571-572, *Kobieren van de Hoofdlijke Omslag 1814-1890*.
41. Gemeentearchief Den Haag, Rechterlijk Archief, Rechtbank van Eerste Aanleg, 28 mei 1834.
42. SARM, Notaris Thesingh, Hazerswoude, 19 december 1840, akte 59.
43. *Leydsche Courant*, 11 januari 1841.

44. NA, Binnenlandse Zaken, inv.nr. 4722, *Verbalen OKW*, 1 maart 1841. De aanvraag dateert van 3 december 1840.
45. Voor een recent, fraai geïllustreerd overzicht van de suikerfabricage in de negentiende eeuw zie: M.S.C. Bakker, 'Suiker' in: *Geschiedenis van de techniek in Nederland* (Zutphen 1992) deel 1, 215-251. Het standaardwerk over de fabricage van en de handel in suiker in Amsterdam, waarbij de technische aspecten slechts zijdelings aan de orde komen, is: J.J. Reesse, *De suikerhandel van Amsterdam* (Haarlem 1908-1911) 2 delen. Wel veel aandacht voor de techniek heeft J.G. Reising, *De suiker raffinadeur* (Dordrecht 1793). Dit boekje verscheen in dezelfde reeks als *De bierbrouwer* (zie noot 11).
46. CBG, familieadvertenties Klaverwijden.
47. Utrechtse Archieven, Gemeentebestuur 1814-1910, IV, inv.nr. 1224, nr. 113.
48. GAL, Archief gemeente Zoeterwoude, inv.nr. 622, *Staten van patentschuldigen*. De akte van vennootschap: Notaris Barkey, Leiden, 25 februari 1847, akte 44.
49. *Utrechtsche Courant*, 21 november 1851, ontleend aan het *Provinciaal Dagblad voor Noord-Brabant* van 31 oktober 1851.
50. CBG, familieadvertenties Klaverwijden.
51. SARM, Notaris Thesingh, Hazerswoude, 3 januari 1856, akte 3.
52. GAL, Notaris W.F. Kaiser, 18 november 1878, akte 96. De verkoop vond bij dezelfde notaris plaats op 17 en 24 december 1878.
53. Deze beschrijving is raadpleegbaar op de website van de Dirk van Eck-Stichting.
54. GAL, Notaris Kaiser, 24 december 1878.
55. CBG, familieadvertenties Van Coeverden; *Leidsche Courant*, 6 januari 1891.
56. SARM, Notaris Hengeveld, Hazerswoude, 17 januari 1891, akte 10.
57. Deze beschrijving is raadpleegbaar op de website van de Dirk van Eck-Stichting.
58. SARM, Notaris Hengeveld, Hazerswoude, 1891, akten 31 en 32.
59. SARM, Notaris Hengeveld, Hazerswoude, 23 oktober 1889, akte 172.
60. CBG, familieadvertenties Höfelt.
61. *De Rijnbode*, 25 februari 1894. Zie voor de verkoop: GAL, Notaris W.F. Kaiser, 9 en 16 maart 1894, akten 42 en 47.
62. Zie: 'De eerste industrie?', *Meer-Historie*, nr. 38 (juni 1982). Postema kreeg op 14 december 1865 een vergunning van de gemeente Haarlemmermeer voor het oprichten van een pottenbakkerij; Gemeentearchief Haarlemmermeer te Hoofddorp, inv.nr. 869, Opgave verleende vergunningen 1862-1875. De pottenbakkerij werd op 18 februari 1867 verkocht. Zie Gemeentearchief Amsterdam, Notaris J. de Man, 18 februari 1867, akte 16.
63. Zie de volgende dossiers uit het Handelsregister van de Kamer van Koophandel Rijnland te Leiden: NV Kleiwarenfabriek Werklust en Nijverheid v/h C. Filippo en Zoon, NA, Kamer van Koophandel Rijnland, Leiden (toegang 3.17.12.01), inv.nr. 84, dossier 1883; NV Kleiwarenfabriek Nieuw Werklust, ibidem, inv.nr. 158, dossier 4149; NV Kleiwarenfabriek Nijverheid, ibidem, inv.nr. 160, dossier 4217; Kleiwarenfabriek Nieuw Werklust, Kamer van Koophandel Rijnland, Leiden, dossier 28009291.

64. Utrechtse Archieven, Archief Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs, catalogi vanaf 1917.
65. Johanna Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560* (Assen 1961); en: 'De Nederlandse steenbakkerij in de 17e en 18e eeuw', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek 1981*, 11-21; G.B. Jansen, *Baksteenfabricage in Nederland 1850-1920* (Zutphen 1987).
66. Zie de volgende dossiers uit het Handelsregister van de Kamer van Koophandel Rijnland te Leiden: Cedo Nulli, NA, Kamer van Koophandel Rijnland, dossier 7194; Kunstaardewerf fabriek Cedo Nulli, dossier 9229; NV Aardewerf fabriek Holland, inv.nr. 38, dossier 721; Pyraunon, v/h Aardewerf fabriek Holland, dossier 3492; Kunstaardewerf fabriek Hollandia, inv.nr. 194, dossier 5161.